

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ SOCIAL SCIENCES

**Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ
ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ**

Stuart Hall
Bram Gieben

 Σαβάλας
ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Ο ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Peter Hamilton

Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Open University, U.K.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

*Γνώθι σ' αυτόν λοιπόν, μη θεωρήσεις πως ερευνάς το Θεό,
αυτή καθ' εαυτή η μελέτη της ανθρωπότητας είναι ο άνθρωπος.*

[Αλεξάντερ Πόουπ (Alexander Pope), Επιστολή, Δοκίμιο για τον άνθρωπο]

ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΑΥΤΟ στοχεύει στα εξής:

- Να προσφέρει μια κριτική και αναλυτική εισαγωγή στις βασικές ιδέες των συγγραφέων και των συγγραμμάτων που είναι γνωστοί με τον όρο *Διαφωτισμός*.
- Να αποδείξει την κεντρικότητα του *κοινωνικού* στη σκέψη του Διαφωτισμού και να δείξει τη σχετική έλλειψη διανοητικών ορίων ανάμεσα στα επιστημονικά πεδία.
- Να αναλύσει και να παρουσιάσει τις βασικές ιδέες της κοινωνιολογίας και της κοινωνικής επιστήμης του Διαφωτισμού.
- Να δείξει πώς ορισμένες από τις βασικές αυτές ιδέες συγχωνεύτηκαν με αντιπροσωπευτικά χαρακτηριστικά της κοινωνιολογίας και της κοινωνικής σκέψης του 19ου αιώνα.
- Να παρουσιάσει και να συσχετίσει τη θέση ότι ο Διαφωτισμός αποτελεί την κρίσιμη καμπή στην ανθρώπινη σκέψη για την κοινωνία – ότι παρήγαγε έναν καινούργιο ποιοτικά τρόπο σκέψης που ενδιαφερόταν για την εφαρμογή της λογικής, της εμπειρίας και του πειράματος στον φυσικό και κοινωνικό κόσμο.

Προσπαθώ να εξετάσω κριτικά την εμφάνιση της κοινωνιολογίας –και των κοινωνικών επιστημών γενικά– ως ξεχωριστού τρόπου σκέψης στη σύγχρονη κοινωνία. Το επιχείρημά μου είναι ότι μία από τις στιγμές διαμόρφωσης αυτής της διαδικασίας παρουσιάστηκε τον 18ο αιώνα, με την εργασία μιας ομάδας στοχαστών: των φιλοσόφων του Διαφωτισμού και των διαδόχων τους.

Το κύριο μέλημά μου είναι να ακολουθήσω τα ίχνη της ανάπτυξης των σαφώς «σύγχρονων» μορφών σκέψης για την κοινωνία και τη σφαίρα του κοινωνικού. Μολονότι οι ρίζες τους είναι εμφανείς από τον 16ο και τον 17ο κιόλας αιώνα στα έργα μορφών όπως ο Μπέικον (Bacon), ο Χομπς και ο Λοκ, οι ιδέες πήραν την πιο ουσιαστική τους έκφραση στα μέσα του 18ου αιώνα, στα γραπτά ορισμένων στοχαστών του Διαφωτισμού. Οι στοχαστές αυτοί ήταν άνδρες (ανάμεσά τους δεν υπάρχει σχεδόν καμία εξέχουσα γυναικεία μορφή, για λόγους στους οποίους θα επανέλθουμε αργότερα) όπως ο βαρόνος ντε Μοντεσκιέ (1689-1755), του οποίου το έργο *Περί του πνεύματος των νόμων* είναι το σημείο εκκίνησης για μια σύγχρονη κατανόηση της σχέσης ανάμεσα στην πολιτική κοινωνιολογία και στην πολιτική των κοινωνικών δομών. Ο Βολτέρος (1694-1788), του οποίου τα γραπτά για την επιστήμη, την ελευθερία της σκέψης και τη δικαιοσύνη εκφράζουν πολύ καλά τον ενθουσιασμό που γεννούσε ο κριτικός ορθολογισμός και ο υλισμός που χαρακτηρίζει το Διαφωτισμό. Ο Ντέιβιντ Χιουμ (1711-1776), που διατύπωσε μια θεωρία για την ανθρώπινη φύση, η οποία δίνει τον παλμό για τις σύγχρονες εμπειρικές έρευνες στην ψυχολογία και στην κοινωνιολογία· και ο Άνταμ Φέργκιουσον (1723-1816), τα έργα του οποίου για την «πολιτισμένη κοινωνία» προδιαγράφουν τη σύγχρονη συγκριτική κοινωνιολογία.

Σκοπός μου επίσης είναι να ερευνήσω τον τρόπο με τον οποίο ορισμένα στοιχεία του βασικού τρόπου σκέψης για τη σύγχρονη κοινωνία, που θεμελιώθηκαν από το Διαφωτισμό, μεταφέρθηκαν στην «κλασική κοινωνιολογία» του 19ου αιώνα, στα έργα των Ανρί ντε Σεν-Σιμόν (1760-1825) και Ογκίστ Κοντ (1798-1857) και ενισχύουν την εμφάνιση μιας ξεχωριστής σύγχρονης κοινωνιολογίας.

Κατά μία έννοια, *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας* έχει ως βασικό θέμα τη διαμόρφωση –την επινόηση και την αναπαραγωγή– ενός σύγχρονου τρόπου σκέψης για την κοινωνία. Αυτό το θέμα υπάρχει σε όλα τα κεφάλαια με τρόπο περισσότερο ή λιγότερο σαφή. Κι αυτός ο τρόπος στοχασμού για την κοινωνία –η οποία, εξάλλου, δεν είναι μια απτή

Μοντεσκιέ (1689-1755).

Ντέιβιντ Χιουμ (1711-1776).

οντότητα—είναι ένα από τα χαρακτηριστικά στοιχεία του σύγχρονου, σε αντίθεση με τους πρώιμους τρόπους σκέψης. Μας επιτρέπει να κατανοήσουμε την ίδια την κοινωνία ως κάτι ανώτερο από το άτομο—όπως ειπώθηκε από τον πρώιμο κοινωνιολόγο Εμίλ Ντιρκέμ (1858-1917), ως κάτι μοναδικό, την κοινωνία ως κοινωνικό γεγονός «*sui generis*». Μας ενδιαφέρει η εμφάνιση ενός νέου συνόλου ιδεών για την κοινωνία και τη σφαίρα επιρροής της. Οι ιδέες αυτές δημιούργησαν την εικόνα μιας μεταβαλλόμενης και εξελισσόμενης κοινωνίας, η οποία με τη σειρά της βοήθησε τους ανθρώπους να σκεφτούν την κοινωνία με διαφορετικό τρόπο, σαν κάτι ανοιχτό απέναντι στην αλλαγή και στη μεταμόρφωση. Η καινούργια κοινωνική θεώρηση έκανε την εμφάνισή της λίγο πριν ξεκινήσουν μερικές σημαντικότες αλλαγές στον τρόπο οργάνωσης των δυτικών κοινωνιών—που συμβολίζονται με την Αμερικανική και τη Γαλλική Επανάσταση από τη μια και την Αγροτική και τη Βιομηχανική Επανάσταση από την άλλη.

Πριν προχωρήσω παρακάτω, θα ήθελα να τονίσω τις δυσκολίες που συνάντησα στην προσπάθειά μου να παρουσιάσω—έστω και επιγραμματικά—την ιστορία για τις πηγές της κοινωνιολογίας. Καμιά ιστορία δεν ξεφεύγει από τις προθέσεις του συγγραφέα της. Γι' αυτό πρέπει να έχετε πάντα κατά νου ότι, στην προσπάθεια να αποδείξω τη σχέση ανάμεσα σε έναν επιστημονικό κλάδο όπως εφαρμόζοταν την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα και στα γραπτά μιας ομάδας Ευρωπαίων διανοουμένων του 18ου αιώνα, θα αναζητήσω τις ακριβείς σχέσεις που θα

μου επιτρέψουν να παρουσιάσω μια συνεπή ιστορία: μια απαρίθμηση γεγονότων δηλαδή που να συσχετίζει τις ιδέες του σήμερα και του χθες. Επιχειρώ να ελέγξω την πιθανότητα διαστρεβλώσεων που ενέχει αυτή η προσέγγιση, κάνοντας ετούτη την απαρίθμηση όσο πιο πιστά μπορώ όσον αφορά το χρόνο και συνδέοντας όσα γράφτηκαν τότε με το περιβάλλον στο οποίο γράφτηκαν και το κοινό στο οποίο απευθύνονταν. Όπως θα διαπιστώσετε στο 3ο Κεφάλαιο, η χρησιμοποίηση των γραπτών του Άνταμ Σμιθ ως προάγγελου της σύγχρονης οικονομικής επιστήμης είναι ένα καλό παράδειγμα για το πόσο παραπλανητική μπορεί να είναι η αντιμετώπιση ενός κειμένου του 18ου αιώνα στο θεωρητικό πλαίσιο των σύγχρονων θεμάτων της πολιτικής οικονομίας.

Ο Αμερικανός ιστορικός Κρέιν Μπρίντον (Crane Brinton) ίσως υπερέβαλε λιγάκι όταν είπε ότι «έχουμε λόγους να πιστεύουμε πως στο τέλος του 18ου αιώνα δαπανήθηκε περισσότερη πνευματική ενέργεια για τα κοινωνικά προβλήματα του ανθρώπου, σε σχέση με άλλα ενδιαφέροντα του ανθρώπινου μυαλού, από οποιαδήποτε άλλη εποχή της ιστορίας» (Brinton, 1930, σ. 129). Ωστόσο, το επιχείρημα ότι αυτή η περίοδος έντονης προσήλωσης στα κοινωνικά συνετέλεσε στην άνοδο της «επιστήμης της κοινωνίας» φαίνεται αδιαμφισβήτητο. Πράγματι, ο Κρέιν Μπρίντον έφτασε στο σημείο να πει με αρκετή πειστικότητα ότι ο όρος *φιλόσοφος*, ο οποίος χρησιμοποιούνταν για να περιγράψει τις κύριες μορφές του Διαφωτισμού, θα αποδιδόταν πια στον «κοινωνιολόγο», με δεδομένη τη χρήση του όρου την εποχή εκείνη. Θα χρησιμοποιήσω τον όρο αυτό σε όλο το κεφάλαιο για να αναφερθώ στους σημαντικούς στοχαστές του Διαφωτισμού. Το νόημά του θα εξεταστεί λεπτομερέστερα στο υποκεφάλαιο 2.1.

Για να κατανοήσουμε τον αντίκτυπο του Διαφωτισμού στη σύγχρονη κοινωνιολογία και στη γέννηση των κοινωνικών επιστημών, πιστεύω ότι πρέπει να εξετάσουμε και την επιβίωση των ιδεών του Διαφωτισμού τον 19ο αιώνα. Ίσως το πιο σημαντικό παράδειγμα είναι το εγχείρημα που ανέλαβε αρχικά ο Ανρί ντε Σεν-Σιμόν, και αργότερα πιο εκτεταμένα ο διάδοχός του Ογκίστ Κοντ, να κατασκευάσει δηλαδή μια «θετική επιστήμη» της κοινωνίας ή, με άλλα λόγια, μια *κοινωνιολογία* – λέξη που επινόησε ο Κοντ για να ονομάσει αυτή την εντελώς νέα επιστήμη. Η κοινωνιολογία των Κοντ και Σεν-Σιμόν δεν είναι, όπως έχουν πει πολλοί (π.χ., ο Robert Nisbet, 1967), μια αντανάκλαση του Διαφωτισμού, ένα είδος συντηρητικής αντιστροφής αυτού που επιχειρήσαν να κάνουν οι *φιλόσοφοι*. Με τον ίδιο τρόπο είναι δύσκολο να το δει κανείς σαν ριζοσπα-

στική τομή ή άλμα από μια θεώρηση της κοινωνίας σε μια άλλη. Κατά μία σοβαρή άποψη, το εγχείρημα του Κοντ για μια θετική κοινωνιολογία αποτελεί τη *συνέχεια* του Διαφωτισμού. Άνοιξε το δρόμο για την ανάπτυξη του επαγγελματισμού στο επιστημονικό πεδίο της κοινωνιολογίας στη Γαλλία, στη Γερμανία και στην Αμερική στα τέλη του 19ου αιώνα. Για το ζήτημα αυτό όμως θα επανέλθω στο έκτο υποκεφάλαιο.

Οι ανησυχίες και τα ενδιαφέροντα των Σεν-Σιμόν και Κοντ προεικονίζουν τις θεματικές της σύγχρονης κοινωνιολογίας, κυρίως (και όχι αποκλειστικά) μέσω του Εμίλ Ντιρκέμ. Είναι επίσης βαθιά ριζωμένες στην ενασχόληση του Διαφωτισμού με έναν συγκεκριμένο τρόπο σκέψης. Μας διευκολύνει να ονομάσουμε αυτό τον τρόπο σκέψης *κριτικό ορθολογισμό*, γιατί συνδυάζει την εφαρμογή του Λόγου στα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά θέματα, με ένα ενδιαφέρον για την πρόοδο, την απελευθέρωση και τη βελτίωση· κατά συνέπεια, είναι *επικριτικός* απέναντι στην υπάρχουσα κατάσταση. Ο κριτικός ορθολογισμός του Διαφωτισμού είναι ο πρόδρομος του «θετικισμού» των Σεν-Σιμόν και Κοντ, που γίνεται κατανοητός σαν ένας αγώνας για μια *παγκόσμια* επιστήμη, η οποία, με την εφαρμογή της λογικής, μετριασμένης από την εμπειρία και τον πειραματισμό, θα εκμηδένιζε την προκατάληψη, την άγνοια, τη δεισιδαιμονία και τη μισαλλοδοξία. Παράλληλα, θα ήταν δύσκολο να κατανοήσουμε το έργο του Μαρξ, ιδιαίτερα την επανομαζόμενη πρώιμη εγγελιανή περίοδο, περίπου έως το 1850 (πολύ σημαντική για κεντρικές έννοιες της κοινωνιολογίας, όπως η αλλοτρίωση και η ιδεολογία), χωρίς να συσχετίσουμε τη δική του ερμηνεία για τον κριτικό ορθολογισμό με αυτή των *φιλοσόφων* του Διαφωτισμού, γιατί η τελευταία διαποτίζει και υποστηρίζει το πρώιμο έργο του. Μολονότι δε θα εξετάσουμε το έργο του Μαρξ σ' αυτό το κεφάλαιο, είναι σημαντικό να έχουμε κατά νου ότι πολλές από τις ιδέες που ανέπτυξε ως νεαρός φοιτητής και φιλόσοφος στη Γερμανία πριν από το 1845 ήταν ευθέως επηρεασμένες από τις βασικές ιδέες του Διαφωτισμού.

Πριν εξετάσουμε το περιεχόμενο και το γενικό πλαίσιο των βασικών ιδεών του Διαφωτισμού, ας τις περιγράψουμε πρώτα συνοπτικά. Αποτελούν αυτό που οι κοινωνιολόγοι ονομάζουν «παράδειγμα», ένα σύνολο από αλληλοσυνδεόμενες ιδέες, αξίες, αρχές και γεγονότα που παρέχουν μια εικόνα αλλά και μια άποψη για τον φυσικό και κοινωνικό κόσμο. Το «παράδειγμα» του Διαφωτισμού –η «φιλοσοφία» του και η προσέγγιση βασικών ερωτημάτων– είναι ο συνδυασμός μιας σειράς ιδεών που συνδέονται σε μια συμπαγή συστοιχία. Περιλαμβάνει ακό-

μη και μερικά στοιχεία που μπορεί να φανούν αντιφατικά – πιθανόν επειδή, όπως πολλά πνευματικά κινήματα, ένωσε ανθρώπους με κοινές ιδέες αλλά που διέφεραν στις λεπτομέρειες. Κατά βάση όμως, όλοι οι φιλόσοφοι θα συμφωνούσαν με τα παρακάτω:

1. *Λόγος* – οι φιλόσοφοι τόνιζαν την πρωτοκαθεδρία του Λόγου και του ορθολογισμού ως τρόπου οργάνωσης της γνώσης, που μετριάζεται από την εμπειρία και το πείραμα. Γι' αυτό δέχτηκαν την «ορθολογική» έννοια του Λόγου ως τη διαδικασία της λογικής σκέψης, βασισμένη σε σαφείς, έμφυτες ιδέες ανεξάρτητες από την εμπειρία, οι οποίες μπορούν να εξηγηθούν σε οποιονδήποτε σκεπτόμενο άνθρωπο. Έννοια που πρωτοπαρουσιάστηκε τον 17ο αιώνα από τους Ντεκάρτ (Descartes) και Πασκάλ (Pascal). Παρ' όλα αυτά, οι φιλόσοφοι συνέδεσαν τη δική τους εκδοχή του ορθολογισμού με τον εμπειρισμό.

2. *Εμπειρισμός* – η ιδέα πως η αιτία και η γνώση του φυσικού και κοινωνικού κόσμου βασίζεται στα εμπειρικά δεδομένα, τα οποία όλα τα ανθρώπινα όντα μπορούν να αντιληφθούν χάρη στα αισθητήρια όργανά τους.

3. *Επιστήμη* – η αντίληψη πως η επιστημονική γνώση, βασισμένη στην πειραματική μέθοδο που αναπτύχθηκε στην επιστημονική επανάσταση του 17ου αιώνα, αποτελεί το κλειδί για τη διεύρυνση όλης της ανθρώπινης γνώσης.

4. *Οικουμενικότητα ή καθολικότητα* – η ιδέα πως ο Λόγος και η επιστήμη μπορούν να εφαρμοστούν σε οποιαδήποτε περίπτωση και ότι οι αρχές τους παραμένουν ίδιες σε όλες τις περιπτώσεις. Η επιστήμη ειδικά παρέχει γενικούς νόμους που διέπουν όλο το σύμπαν, χωρίς εξαιρέση.

5. *Πρόοδος* – η ιδέα πως η φυσική και κοινωνική κατάσταση των ανθρώπων μπορεί να βελτιωθεί με την εφαρμογή της επιστήμης και της λογικής, με αποτέλεσμα ένα διαρκώς αυξανόμενο επίπεδο ευτυχίας και ευημερίας.

6. *Ατομικισμός* – η αντίληψη πως το άτομο αποτελεί την αρχή όλης της γνώσης και δράσης και ότι η ατομική λογική δεν υπόκειται σε μια ανώτερη εξουσία. Συνεπώς, η κοινωνία είναι το άθροισμα ή το γινόμενο της σκέψης και της δράσης ενός μεγάλου αριθμού ατόμων.

7. *Ανοχή* – η άποψη ότι όλα τα ανθρώπινα όντα είναι, κατ' ουσίαν, ίδια, παρά τις θρησκευτικές ή ηθικές πεποιθήσεις τους, και ότι οι δοξασίες άλλων φυλών ή πολιτισμών δεν είναι στη φύση τους κατώτερες από αυτές της ευρωπαϊκής χριστιανοσύνης.

8. *Ελευθερία* – η αντίθεση στους φεουδαρχικούς και παραδοσιακούς περιορισμούς όσον αφορά τις πεποιθήσεις, το εμπόριο, την επικοινωνία, την κοινωνική αλληλεπίδραση, τη σεξουαλικότητα και την ιδιοκτησία της περιουσίας (παρ' όλο που, όπως θα δούμε, η επέκταση της ελευθερίας στις γυναίκες και στις κατώτερες τάξεις ήταν προβληματική για τους φιλοσόφους).

9. *Ομοιογένεια της ανθρώπινης φύσης* – η πεποίθηση ότι τα βασικά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης είναι πάντα και παντού τα ίδια.

10. *Εκκοσμίκευση* – ηθικός κώδικας που εμφανίζεται συχνότερα με τη μορφή δριμύτατου αντικληρικαλισμού. Η αντίθεση των φιλοσόφων στην παραδοσιακή θρησκευτική εξουσία τόνισε την ανάγκη για μια λαϊκή γνώση απαλλαγμένη από θρησκευτικές ορθοδοξίες.

Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε κι άλλες ιδέες στον κατάλογο ή να συζητήσουμε τη σχετική σημασία της καθεμιάς. Εντούτοις, ο συγκεκριμένος κατάλογος αποτελεί ένα καλό ξεκίνημα για την κατανόηση αυτού του πολύπλοκου κινήματος και το συσχετισμό ανάμεσα στα χαρακτηριστικά ενδιαφέροντά του και στην εμφάνιση της κοινωνιολογίας. Καθεμιά από αυτές τις κεντρικές ιδέες εξυφαίνεται στην αφήγηση που ακολουθεί και όλες μαζί διαμορφώνουν ένα μέρος από τις νέες κοινωνικές επιστήμες που εμφανίστηκαν τον 19ο αιώνα.

2. ΤΙ ΗΤΑΝ Ο ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ;

Μια απλή απάντηση στο ερώτημα θα έδινε τουλάχιστον οκτώ διαφορετικές έννοιες του Διαφωτισμού:

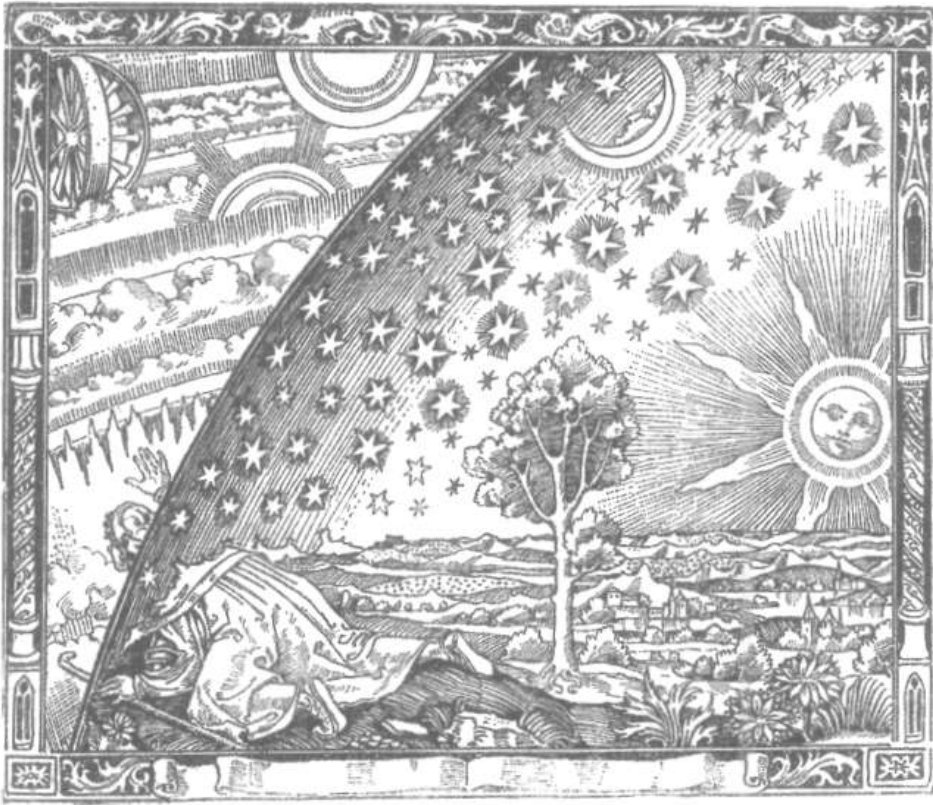
1. Μια χαρακτηριστική συστοιχία ιδεών (όπως αυτές που μόλις αναφέραμε).
2. Ένα πνευματικό κίνημα.
3. Μια ομάδα ή ένα δίκτυο ομοϊδεατών διανοουμένων.

4. Μια ομάδα θεσμικών κέντρων όπου συναθροίζονταν διανοούμενοι – Παρίσι, Εδιμβούργο, Γλασκόβη, Λονδίνο κ.α.
5. Μια εκδοτική βιομηχανία και το αναγνωστικό της κοινό.
6. Ένα ρεύμα διανόησης.
7. Ένα σύστημα πεποιθήσεων, μια κοσμοθεωρία ή *Zeitgeist* (το πνεύμα της εποχής).
8. Μια ιστορία και μια γεωγραφία.

Όλες αυτές είναι αλληλοκαλυπτόμενες απόψεις του ίδιου γενικού φαινομένου και μας θυμίζουν πόσο μάταιη είναι, εντέλει, η προσπάθεια να καθοριστεί επακριβώς ένα σύνολο ιδεών, συνεπειών και αποτελεσμάτων που μπορεί να αποδοθεί ως Διαφωτισμός. Υπήρξαν πολλές απόψεις του Διαφωτισμού και πολλοί *φιλόσοφοι*, κι έτσι αυτό που θα συναντήσετε εδώ είναι μια απόπειρα να αποτυπωθούν τα κύρια σημεία, να καθοριστούν μερικές κεντρικές ιδέες στο περιβάλλον τους και να υποδειχθούν ορισμένες σημαντικές συνέπειές τους.

Στην πιο απλή του έννοια, ο Διαφωτισμός ήταν η γέννηση ενός καινούργιου πλαισίου ιδεών για τον άνθρωπο, την κοινωνία και τη φύση, το οποίο προκάλεσε τις υπάρχουσες αντιλήψεις που είχαν τις ρίζες τους σε μια παραδοσιακή κοσμοθεωρία, κυριαρχούμενη από το χριστιανισμό. Το βασικό πεδίο στο οποίο οι διανοητές του Διαφωτισμού προκάλεσαν τον κλήρο, την κύρια ομάδα στήριξης της κατεστημένης αντίληψης του κόσμου, αφορούσε την παραδοσιακή άποψη για τη φύση, τον άνθρωπο και την κοινωνία, που υποστηριζόταν από την εξουσία της Εκκλησίας και το μονοπώλιό της στα μέσα πληροφόρησης της εποχής.

Αυτές οι καινούργιες ιδέες προκάλεσαν με τη σειρά τους πολλές πολιτισμικές καινοτομίες στη γραφή, στην τυπογραφία, στη ζωγραφική, στη μουσική, στη γλυπτική, στην αρχιτεκτονική και στην κηπουρική, όπως και στις άλλες τέχνες. Ακόμη και οι τεχνολογικοί νεωτερισμοί στη γεωργία, στις κατασκευές και στον τρόπο διεξαγωγής του πολέμου πλαισιώνουν τις κοινωνικές θεωρίες του Διαφωτισμού. Δεν έχουμε το χώρο για να εξερευνήσουμε τέτοια θέματα εδώ, παρά μόνο να τονίσουμε ότι η ιδέα του επαγγελματισμού στην επιστήμη, η οποία βασιζόταν στις παραπάνω πνευματικές ή πολιτισμικές επιδιώξεις, μόλις άρχιζε να κάνει την εμφάνισή της και ότι, κατά συνέπεια, ένας μορφωμένος άνδρας ή μια γυναίκα του 18ου αιώνα θεωρούσαν τον εαυτό τους ικανό να αποδεχθεί κάποια ή όλες τις ιδέες που θα τους ενδιέφεραν. Η αντίληψη

Αναπαράσταση της παραδοσιακής κοσμαντίληψης.

πως η γνώση του Διαφωτισμού μπορούσε μοναχά να διαχωριστεί σε αυστηρά καθορισμένα πεδία, καθένα στη δικαιοδοσία πιστοποιημένων «ειδικών», ήταν εντελώς ξένη στους διανοητές του Διαφωτισμού. Έτσι, η «καθολικότητα» που χαρακτήρισε τη γέννηση αυτών των ιδεών και των πολιτισμικών ισοδυνάμων τους αξίωνε ότι οποιοσδήποτε μορφωμένος άνθρωπος μπορούσε, κατ' αρχήν, να γνωρίζει τα πάντα. Στην πραγματικότητα, αυτή η άποψη ήταν εσφαλμένη. Παραδόξως, ο Διαφωτισμός ανήγγειλε ακριβώς ετούτη τη διαδικασία –τη δημιουργία εξειδικευμένων επιστημονικών κλάδων υπό την εποπτεία πιστοποιημένων ειδικών– που φαίνεται να καταργεί το σκοπό της για μια καθολικοποιημένη ανθρώπινη γνώση. Μια τέτοια «οροθέτηση» της γνώσης με επιστημονικά κλαδικά όρια έλαβε χώρα πρώτα απ' όλα στις φυσικές επιστήμες, αυτά τα πρότυπα πεφωτισμένης γνώσης που τόσο αγαπήθηκαν από τους φιλοσόφους. Η βασική αιτία ήταν το γεγονός ότι η επιστήμη παρήγαγε εξειδικευμένα ιδιώματα και ορολογίες και βασιζόταν ιδιαίτερα σε μια μαθηματική γλώσσα που γινόταν όλο και πιο πολύπλοκη και απρόσιτη ακόμη και στον πεφωτισμένο ευγενή-φιλόσοφο. Ο

Ντενί Ντιντερό (1713-1784), από τις σπουδαιότερες μορφές του κινήματος, παρατήρησε με οξύνοια το 1756 ότι η μαθηματική γλώσσα στις *Μαθηματικές αρχές* του Νεύτωνα (Newton) ήταν το «πέπλο» με το οποίο οι επιστήμονες «αρέσκονται να αποκρύπτουν τη φύση από τους ανθρώπους» (Gay, 1973b, σ. 158).

Όσο κι αν οι φιλόσοφοι ήθελαν να επεκτείνουν τα πλεονεκτήματα της φωτισμένης γνώσης, βοήθησαν τη διαδικασία με την οποία η κοσμική πνευματική ζωή πέρασε στη δικαιοδοσία μιας ορισμένης κοινωνικά και οικονομικά ομάδας. Ήταν οι πρώτοι, εκτός κλήρου, στη δυτική κοινωνία που έκαναν επάγγελμα (ή, πιο σωστά, *αποστολή*) τη γνώση και τη συγγραφή. Όπως το έθεσε ο Ρόι Πόρτερ (Roy Porter): «Ο Διαφωτισμός ήταν η εποχή που γέννησε μια κοσμική ελίτ διανοουμένων αρκετά μεγάλη και ισχυρή ώστε να προκαλέσει για πρώτη φορά τον κλήρο» (Porter, 1990, σ. 73).

Στο επόμενο υποκεφάλαιο θα τοποθετήσω το Διαφωτισμό στο κοινωνικό, ιστορικό και γεωγραφικό του πλαίσιο.

2.1. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ, ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Όταν χρησιμοποιούμε τον όρο *Διαφωτισμός*, είναι γενικά αποδεκτό ότι αναφερόμαστε σε μια περίοδο της ευρωπαϊκής ιστορίας της διανόησης, που εκτείνεται χονδρικά από το πρώτο έως το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα. Με γεωγραφικό επίκεντρο τη Γαλλία, αλλά και με σημαντικά προκεχωρημένα φυλάκια σε όλα τα μεγάλα ευρωπαϊκά κράτη, ο «Διαφωτισμός» συντίθεται από ιδέες και συγγράμματα μιας αρκετά ανομοιογενούς ομάδας, που συχνά αναφέρεται με το γαλλικό της όνομα: *philosophes*. Η έννοια του όρου δε συμπίπτει ακριβώς με το σύγχρονο «φιλόσοφο» και ίσως μεταφράζεται καλύτερα ως «ο άνθρωπος των γραμμάτων που είναι και ελεύθερος στοχαστής». Οι *φιλόσοφοι* θεωρούσαν εαυτούς κοσμοπολίτες, πολίτες ενός πεφωτισμένου πνευματικού κόσμου, που αξιολογούσε το συμφέρον της ανθρωπότητας υψηλότερα από αυτό της χώρας ή της πατρίδας. Όπως έγραψε το 1768 ο Γάλλος *φιλόσοφος* Ντιντερό στον Χιουμ: «Αγαπητέ μου Ντέιβιντ, ανήκεις σε όλα τα έθνη και ποτέ δε θα ζητούσες από έναν δυστυχημένο άνθρωπο το πιστοποιητικό γέννησής του. Βαυκαλίζομαι με την ιδέα ότι είμαι κι εγώ, όπως εσύ, πολίτης της μεγάλης πολιτείας του κόσμου» (Gay, 1973a, σ. 13). Ο ιστορικός Έντουαρντ Γκίμπον (Edward Gibbon) (1737-1794) τόνισε την έντονα ευρωκεντρική φύση αυτού του οικουμε-

νικού κοσμοπολιτισμού: «Είναι καθήκον του πατριώτη να προτιμάει την προαγωγή του αποκλειστικού συμφέροντος και της δόξας της πατρίδας του. Στο φιλόσοφο όμως επιτρέπεται να επεκτείνει τις απόψεις του και να θεωρεί την Ευρώπη μια μεγάλη δημοκρατία, της οποίας οι διάφοροι κάτοικοι έχουν αποκτήσει σχεδόν το ίδιο επίπεδο ευγένειας και καλλιέργειας» (Gay, 1973α, σ. 13). Ακόμη, ο Γκίμπον έγραψε μερικά από τα γραπτά του στη γαλλική, επειδή πίστευε πως οι ιδέες με τις οποίες ήθελε να δουλέψει εκφράζονταν καλύτερα στη γλώσσα αυτή παρά στη δική του.

Ο Διαφωτισμός ήταν έργο τριών αλληλοκαλυπτόμενων και στενά συνδεδεμένων γενεών *φιλοσόφων*. Οι πρώτοι, με αντιπροσώπους τον Βολτέρο (1694-1778) και τον Σαρλ ντε Σεκοντά (Charles de Secondat), γνωστό ως Μοντεσκιέ, (1689-1755), γεννήθηκαν το τελευταίο τέταρτο του 17ου αιώνα. Οι ιδέες τους είχαν επηρεαστεί έντονα από τα γραπτά του Άγγλου πολιτικού φιλοσόφου Τζον Λοκ (1632-1704) και του επιστήμονα Ισαάκ Νεύτωνα (1642-1727), των οποίων το έργο ήταν πρόσφατο και αμφιλεγόμενο, αφού και οι δύο *φιλόσοφοι* ήταν ακόμη νέοι. Η δεύτερη γενιά περιλαμβάνει άνδρες όπως ο Ντέβιντ Χιουμ (1711-1776), ο Ζαν-Ζακ Ρουσό (1712-1778), ο Ντενί Ντιντερό (1713-1784) και ο Ζαν ντ' Αλαμπέρ (Jean d'Alembert) (1717-1783), που συνδύασαν τον κοσμικό αντικληρικαλισμό και το ενδιαφέρον των προκατόχων τους για την επιστημονική μέθοδο σ' αυτό που ο Γκέι (Gay) ονομάζει «μια συναφή, σύγχρονη άποψη του κόσμου». Η τρίτη γενιά αντιπροσωπεύεται από τον Ιμάνουελ Καντ (Immanuel Kant) (1724-1804), τον Άνταμ Σμιθ (1723-1790), τον Αν Ρομπέρ Τιργκό (Anne Robert Turgot) (1727-1781), το μαρκήσιο ντε Κοντορσέ (de Condorcet) (1743-1794) και τον Άνταμ Φέργκιουσον (1723-1816). Το επίτευγμά της ήταν η περαιτέρω ανάπτυξη της κοσμοθεωρίας του Διαφωτισμού, σε μια σειρά από πιο εξειδικευμένες πρώιμες επιστήμες: επιστημολογία, οικονομικά, κοινωνιολογία, πολιτική οικονομία, μεταρρύθμιση του δικαίου. Στον Καντ οφείλουμε το σλόγκαν του Διαφωτισμού –*sapere aude* (τόλμησε τη γνώση)–, το οποίο συνοψίζει τον ουσιαστικά αντιεκκλησιαστικό του χαρακτήρα.

Φυσικά, είναι παρακινδυνευμένο να χρησιμοποιήσουμε τον όρο *Διαφωτισμός*, πολύ ελεύθερα ή ευρέως, για το σύνολο της πνευματικής ζωής στην Ευρώπη του 18ου αιώνα, λες και το κίνημα αυτό άγγιξε εξίσου κάθε κοινωνία και κάθε ελίτ διανοουμένων της περιόδου. Όπως τόνισε ο Ρόι Πόρτερ σε μια εξαιρετική μικρή μελέτη του σχετικά με τα

πρόσφατα έργα για το Διαφωτισμό, πρόκειται για μια οντότητα άμορφη, απροσδιόριστη και συνεχώς μεταβαλλόμενη (Porter, 1990). Είναι κοινοτοπία να αναφέρεται όλη η περίοδος ως «Εποχή του Διαφωτισμού», όρος που υπονοεί μια γενική διαδικασία κοινωνικής αφύπνισης από το σκοτεινό ύπνο της δεισιδαιμονίας και της άγνοιας, ιδέα που σίγουρα ενθάρρυναν οι ίδιοι οι φιλόσοφοι, μολονότι θέτει ενδεχομένως περισσότερα ερωτήματα απ' όσα επιλύει. Ο Καντ έγραψε το δοκίμιο *Τι είναι Διαφωτισμός;* το οποίο πράγματι λέει «αν κάποιος ρωτούσε: [Ζούμε σε πεφωτισμένη εποχή σήμερα;], η απάντηση θα ήταν [Όχι, αλλά... ζούμε στην Εποχή του Διαφωτισμού]». Οι Γάλλοι φιλόσοφοι αναφέρονταν στην εποχή τους με τον όρο *«le siècle des lumières»* (ο αιώνας των διαφωτισμένων), ενώ οι Σκοτσέζοι και οι Άγγλοι συγγραφείς της εποχής μιλούσαν για «διαφωτισμένη» σκέψη.

Βέβαια, το σχήμα λόγου «φως του Λόγου» που φώτιζε όλες τις σκοτεινές γωνιές της άγνοιας και της δεισιδαιμονίας ήταν πολύ ισχυρή εκείνη την εποχή. Ωστόσο, η πορεία του Διαφωτισμού είχε παντού και πάντα το ίδιο νόημα; Μια πρόσφατη μελέτη για την Ευρώπη του 18ου αιώνα προτείνει πως ο Διαφωτισμός «είναι περισσότερο μια τάση προς την κριτική έρευνα και την εφαρμογή του Λόγου» παρά ένα συνεκτικό πνευματικό κίνημα (Black, 1990, σ. 208).

Πράγματι, αν εξετάσουμε δείκτες όπως η παραγωγή και η κατανάλωση βιβλίων και εντύπων, ο Διαφωτισμός ήταν κυρίως γαλλικό και βρετανικό (ή, μάλλον, σκοτσέζικο) πνευματικό ρεύμα, παρ' όλο που το κύμα της μόδας αυτής έφτασε μέχρι τη Γερμανία, την Ιταλία, την αυτοκρατορία των Αψβούργων, τη Ρωσία, τις Κάτω Χώρες και την Αμερική. Το επίκεντρό του όμως βρισκόταν σαφώς στο Παρίσι και η εμφάνισή του έγινε στη Γαλλία του Λουδοβίκου ΙΕ' (1710-1774), το πρώτο τέταρτο του 18ου αιώνα.

Μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, οι ιδέες του Διαφωτισμού αποτελούσαν σχεδόν ένα νέο είδος ορθοδοξίας ανάμεσα στις καλλιεργημένες ελίτ της Ευρώπης. Αυτή η ορθοδοξία είχε ήδη αρχίσει να υποχωρεί μπροστά στην εμφάνιση ενός «προ-Ρομαντισμού», ο οποίος έδινε μεγαλύτερη έμφαση στο αίσθημα και στο συναίσθημα σε αντίθεση με τη λογική και το σκεπτικισμό. Εντούτοις, το πνεύμα του φωτισμένου και κριτικού ορθολογισμού άσκησε μεγάλη επιρροή στην αυξανόμενη ανησυχία για τον τρόπο διακυβέρνησης του παλαιού καθεστώτος της Γαλλίας που ξεκίνησε γύρω στο 1770 (Doyle, 1989, σ. 58). Συνέβαλε στη διάδοση ενός κλίματος επικείμενης καταστροφής

που οδήγησε αναπόφευκτα στη Γαλλική Επανάσταση του 1789, θέμα στο οποίο θα επιστρέψουμε στο υποκεφάλαιο 5. Αν πρέπει να θέσουμε ιστορικά ένα τέλος στο Διαφωτισμό, θα λέγαμε ότι ήταν η Γαλλική Επανάσταση – ακόμη κι αυτή η άποψη όμως είναι αντιφατική.

Μολονότι ο Διαφωτισμός ήταν στην πραγματικότητα ένα πνευματικό ρεύμα που συνεπήρε τους διανοούμενους σε όλη την Ευρώπη και όχι ένα συνειδητά αντιληπτό εγχείρημα με κάποια θεσμοθετημένη μορφή, υπάρχει ένα κλασικό παράδειγμα συντονισμένης προσπάθειας μεταξύ των *φιλοσόφων*: το μεγάλο εκδοτικό εγχείρημα που ονομάζεται *Εγκυκλοπαίδεια*.

2.2. Η ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ

Για να εξηγήσουμε την επίδραση αυτής της ογκώδους έκδοσης, αξίζει να θυμηθούμε ότι μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα η γαλλική ήταν η γλώσσα όλης της μορφωμένης Ευρώπης, εκτός από την Αγγλία και την Ισπανία (πάντως, ακόμη και σ' αυτές τις δύο χώρες οποιοδήποτε μέλος μιας μορφωμένης ελίτ σεβόταν τον εαυτό του είχε καλή γνώση της γαλλικής). Όπως το έθεσε μια Βιεννέζα κοντέσα «...εκείνο τον καιρό, το μεγαλύτερο μέρος της υψηλής κοινωνίας στη Βιέννη θα έλεγε: “Μιλάω τα γαλλικά σαν τον Ντιντερό και τα γερμανικά σαν... τη νοσοκόμα μου”» (Doyle, 1989, σ. 58).

Η οικουμενικότητα της γαλλικής ως γλώσσας του Λόγου και των ιδεών εξηγεί εν μέρει τη δημοτικότητα που είχε η *Εγκυκλοπαίδεια* σε όλη την Ευρώπη, όπου παρουσιάζεται σε εκπληκτικό βάθος το πνευματικό ρεύμα να αντιμετωπίζονται όλες οι πτυχές της ανθρώπινης ζωής και του φυσικού κόσμου ως θέματα ανοιχτά στην ορθολογική μελέτη.

Η συνεργασία από την οποία δημιουργήθηκε η *Εγκυκλοπαίδεια* συγκρίνεται μ' ένα άλλο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του Διαφωτισμού: την επιστημονική εταιρεία που είχε αφοσιωθεί στην αναζήτηση της γνώσης, τα πρότυπα της οποίας ήταν η Γαλλική Ακαδημία (ιδρύθηκε το 1635) και η Βασιλική Εταιρεία του Λονδίνου (ιδρύθηκε το 1645). Οι οργανισμοί αυτοί αποτέλεσαν τα πρώτα σύγχρονα κοινωνικά ιδρύματα που ήταν αφιερωμένα στη μελέτη των τεχνών και των επιστημών. Η πιο σαφής ρήξη με το παρελθόν επήλθε επειδή τα μέλη των ακαδημιών αυτών πίστευαν ότι η γνώση πρέπει να στηρίζεται στην εμπειρία, σε αντίθεση με την κοσμική εξουσία, το θρησκευτικό δόγμα και το μυστικισμό.

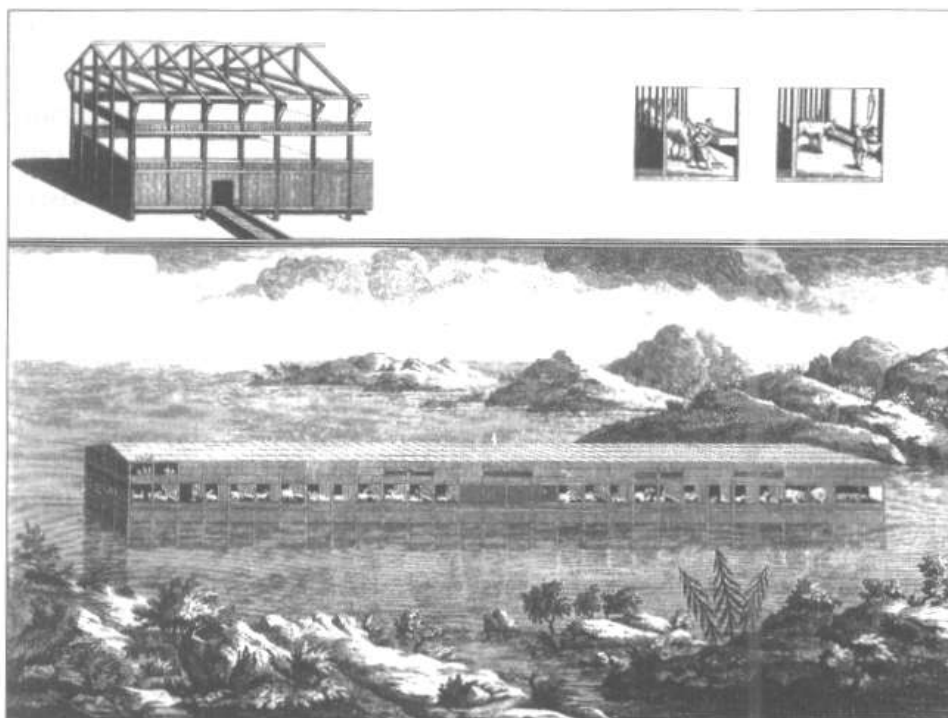
Η επιστήμη ήταν η υπέρτατη μορφή γνώσης για τους φιλοσόφους, καθώς φαινόταν να γεννά ασφαλή συμπεράσματα βασισμένα στην παρατήρηση και στο πείραμα. Η εμπιστοσύνη στην επιστημονική μέθοδο ήταν τόσο, ώστε τη θεωρούσαν δύναμη διαφωτισμού και προόδου: θεωρητικά, δεν υπήρχε κανένα πεδίο της ζωής στο οποίο δεν μπορούσε να εφαρμοστεί. Πίστευαν ότι με την επιστημονική μέθοδο δημιουργούνται ένας νέος άνθρωπος, που θα κατανοούσε τη φύση και συνεπώς θα κυριαρχούσε πάνω της.

Η *Εγκυκλοπαίδεια* αντιπροσώπευε την πεποίθηση αυτή με τα ευεργετικά αποτελέσματα της επιστήμης που ετίθετο στην πράξη. Ήταν επίσης προϊόν μιας κοινωνίας διανοουμένων – «μιας κοινωνίας ανθρώπων των γραμμάτων και των τεχνών», όπως την περιέγραφε ένας από τους συντάκτες της, ο Ντενί Ντιντερό. Ο σκοπός της συνοψιζόταν από τον ορισμό του Καντ για το Διαφωτισμό: «Ο άνθρωπος συνειδητοποιεί τις δυνατότητές του μέσω της χρήσης του νου του» (Gay, 1973α, σ. 21).

Η ιδέα για την *Εγκυκλοπαίδεια* βασίστηκε στο αγγλικό έργο *Cyclopaedia ή Παγκόσμιο λεξικό τεχνών και επιστημών* (1728). Μολονότι αρχικά προοριζόταν να μεταφραστεί το δημοφιλές και επιτυχημένο έργο, γρήγορα έγινε ένα ιδίω δικαιώματι πρωτότυπο, όταν ο Ντενί Ντιντερό και ο Ζαν ντ' Αλαμπέρ (ένας με επιστημονική κλίση φιλόσοφος) ανέλαβαν την αρχισυνταξία για λογαριασμό του εκδότη Λε Μπρετόν. Στο έργο συνεισέφεραν σχεδόν όλοι οι μεγάλοι φιλόσοφοι, ενώ η επίδρασή του ήταν διαδεδομένη σε όλη την Ευρώπη του 18ου αιώνα.

Κατά την άποψή μας, η *Εγκυκλοπαίδεια* είχε δύο αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά. Το πρώτο ήταν ότι στο σχεδιασμό της προσπάθειας –ενός τρόπου σύνδεσης όλων των άρθρων ώστε να υπάρξει συνάφεια– αποφασίστηκε να είναι ο άνθρωπος το επίκεντρο. Ο Ντιντερό λέει (σε μια καταχώριση στην *Εγκυκλοπαίδεια* με τίτλο «Encyclopédie») ότι ο ίδιος και οι συνεργάτες του επιθυμούσαν να κάνουν την *Εγκυκλοπαίδεια* ένα έργο «διδασκτικό και μεγάλο» – κάτι που θα ταξινομούσε τη γνώση και την πληροφορία «σαν μια μεγάλη και επιβλητική λεωφόρο που χάνεται στον ορίζοντα, κατά μήκος της οποίας θα βρίσκει κανείς άλλες λεωφόρους, σχεδιασμένες μεθοδικά, να οδηγούν σε απόμακρες και απομονωμένες περιοχές μέσω της ευκολότερης και συντομότερης διαδρομής» (*Encyclopédie*, τόμ. V, 1755).

Δεύτερον, η *Εγκυκλοπαίδεια* είναι πράγματι «οικουμενική» στην προσέγγισή της. Ο Ντιντερό και οι συνάδελφοί του ήθελαν να την

Η Κιβωτός
του Νώε:
χαρακτικό από
την Εγκυκλοπαίδεια

κάνουν ένα τέτοιο έργο, ώστε, ακόμη κι αν καταστρεφόταν ο πολιτισμός, όλη η ανθρώπινη γνώση θα μπορούσε να οικοδομηθεί εκ νέου. Το αποτέλεσμα ήταν μια μεγαλειώδης έκδοση: χρειάστηκαν πάνω από είκοσι χρόνια για να εκδοθεί, από το 1751 μέχρι το 1772, και αριθμεί δεκαεπτά τόμους με κείμενα και δώδεκα με χαρακτηριστικά.

Το προβάδισμα της γαλλικής τον 18ο αιώνα ως γλώσσας της καλλιέργειας και των ιδεών έκανε την *Εγκυκλοπαίδεια* ευρέως γνωστή. Το 50% των 25.000 αντιτύπων από διάφορες εκδόσεις πουλήθηκε πριν από το 1789 εκτός Γαλλίας. Δεν αποτελεί έκπληξη ίσως, από μια σύγχρονη άποψη, ότι η προσπάθεια αυτή φαίνεται να συνηγορεί με την ιδέα ενός «διαφωτιστικού εγχειρήματος», την ιδέα πως ένα σχεδιασμένο και σημαντικό πνευματικό κίνημα, με σκοπό να εκλαϊκεύσει συγκεκριμένες ιδέες-κλειδιά που είχαν να κάνουν με την επιστήμη, το λόγο και την πρόοδο, τέθηκε σε εφαρμογή τον 18ο αιώνα. Από τις μαρτυρίες όμως όσων την αγόρασαν, η *Εγκυκλοπαίδεια* πούλησε περισσότερο χάρη στην επικριτική και ασεβή της φήμη παρά χάρη σε κάποιο συγκεκριμένο πρόγραμμα ή το έργο που παρουσίαζε (Doyle, 1989, σ. 52). Επιπροσθέτως, είναι ξεκάθαρο πως την εποχή εκείνη ο όρος

Εγκυκλοπαιδισμός ήταν συνώνυμος με την άρνηση να δεχτεί κανείς οτιδήποτε άκριτα.

Πράγματι, ένα βασικό χαρακτηριστικό της περιόδου του Διαφωτισμού είναι η επίδραση ενός μεγάλου αριθμού, διαφορετικής προέλευσης, συγγραφέων στο πνευματικό αυτό ρεύμα. Στοχαστές όπως ο Βολτέρος, ο Μοντεσκιέ, ο Ντιντερό, ο Χιουμ, ο Σμιθ, ο Φέργκιουσον, ο Ρουσό, ο Κοντορσέ –για να αναφέρουμε μερικούς από τους πιο γνωστούς– δημιούργησαν μια μεγάλη συλλογή από μυθιστορήματα, θεατρικά έργα, βιβλία, φυλλάδια και δοκίμια, τα οποία έγιναν μπεστ σέλερ από ένα κοινό που διψούσε για καινούργιες και συναρπαστικές ιδέες, καθώς ήταν δεκτικό στην ιδέα ότι η εφαρμογή του Λόγου στα ανθρώπινα ζητήματα θα ενθάρρυνε την προαγωγή του πολιτισμού. Εντούτοις, στο κοινό αυτό δεν κυριαρχούσαν οι «νέες» κοινωνικές ομάδες, οι ανερχόμενες μεσαίες τάξεις των κατασκευαστών και των εμπόρων αλλά τα μέλη της παραδοσιακής ελίτ – ευγενείς, επαγγελματίες (κυρίως δικηγόροι), ακαδημαϊκοί και κληρικοί. Η έννοια των διαχωρισμών σε επιστημονικούς κλάδους ήταν άγνωστη γι' αυτούς, για τους οποίους ο ιδεώδης Άνθρωπος της Αναγέννησης αποτελούσε το αρχέτυπο της καλλιεργημένης γνώσης – ενός ατόμου που η γνώση και η αντίληψή του του επέτρεπε να διαβάσει ένα βιβλίο φυσικής, ένα κείμενο του Τάκιτου, να σχεδιάσει μια νεοκλασική βίλα, να ζωγραφίσει τη *Μόνα Λίζα* ή να συνθέσει ένα σονέτο με την ίδια ευκολία. Είχαν δεχτεί ως επί το πλείστον κλασική παιδεία (τα γαλλικά κολλέγια στα μισά του 18ου αιώνα αφιέρωναν τέσσερις ώρες ημερησίως στη μελέτη των κλασικών) αλλά και μια εισαγωγή στις επιστήμες. Οι άνδρες (κι ένας πολύ μικρότερος αριθμός γυναικών με το ίδιο επίπεδο μόρφωσης) προσδοκούσαν να κατανοήσουν και να συμμετάσχουν στη διάδοση της γνώσης για καινούργιες ιδέες, είτε στο πεδίο της ηθικής φιλοσοφίας είτε στις φυσικές επιστήμες. Όμως οι γυναίκες, μολονότι συνέβαλαν σημαντικά στην ανάπτυξη και στη διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού, βρέθηκαν σε αντιφατική θέση όσον αφορά την εφαρμογή τέτοιων ιδεών στην κοινωνική τους κατάσταση. Θα επανέλθουμε σ' αυτό στο υποκεφάλαιο 2.5.

2.3. ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ

Στα γραπτά τους οι φιλόσοφοι ήταν σαφείς απέναντι σε συγκεκριμένες αλλαγές που βρίσκονταν σε εξέλιξη στην ευρωπαϊκή κοινωνία. Αφορούσαν τη μετάβαση από μια παραδοσιακή κοινωνική κατάσταση κι ένα παραδοσιακό πλαίσιο πεποιθήσεων για τον κόσμο σε νέες μορφές κοινωνικής δομής και κοσμοθεωρίες σαφώς σύγχρονες. Η νεωτερικότητα του τρόπου σκέψης βρισκόταν στην καινοτομία με την οποία οι φιλόσοφοι επιδίωκαν να γκρεμίσουν και να αντικαταστήσουν καθιερωμένα πρότυπα γνώσης που βασιζόνταν στη θρησκευτική εξουσία, όπως η βιβλική αφήγηση για τη δημιουργία του κόσμου, με νέα, βασισμένα στην εμπειρία, στο πείραμα και στη λογική – ουσιαστικά, δηλαδή, με την επιστήμη.

Μέχρι τον 18ο αιώνα, σε ό,τι θεωρούνταν στην Ευρώπη ως γνώση σχετικά με τη δημιουργία του κόσμου, τη θέση του ανθρώπου σ' αυτόν, τη φύση και την κοινωνία, τα καθήκοντα και το πεπρωμένο του ανθρώπου, δέσποζαν οι χριστιανικές Εκκλησίες. Η γνώση αναφερόταν συνεισχυώς σε βιβλικές πηγές και μεταδιδόταν μέσα από τα πανεπιστήμια, τα κολέγια, τα θρησκευτικά τάγματα, τα σχολεία και τις εκκλησίες. Μια τυπική αναπαράσταση της παραδοσιακής αντίληψης δείχνει τον ουρανό και τη γη φυσικά όμορους (βλ. σ. 49). Ακόμη και η *Histoire Universelle* (Παγκόσμιος ιστορία) του Μποσιέ (Bossuet), γραμμένη το 1681, άρχιζε την αφήγηση της ανθρώπινης ιστορίας κάπου 6.000 χρόνια πριν, με την εκδίωξη του Αδάμ και της Εύας από τον παράδεισο, και δεν έκανε ούτε μία αναφορά στους Κινέζους. Εντούτοις, ο Βολτέρος έδειξε ότι οι Κινέζοι είχαν καταγράψει την ιστορία του πολιτισμού τους μέχρι «36 ηλιακές εκλείψεις πριν από τη χρονολογία που εμείς αποδίδουμε στον Κατακλυσμό».

Οι ανακαλύψεις στην αστρονομία, κατά τον 16ο και τον 17ο αιώνα, του Κέπλερ (Kepler) και του Κοπέρνικου (Copernicus) σχετικά με τη φύση του σύμπαντος, οι παρατηρήσεις του Γαλιλαίου (Galileo) για την κίνηση των πλανητών, τα μαθήματα της εμπειρικής επιστήμης και οι αυξανόμενες ιστορίες των ταξιδευτών για μακρινές και εξωτικές κοινωνίες συνδυάστηκαν ώστε να δημιουργηθεί μια αποτελεσματική επιστημονική και εμπειρική βάση, από την οποία θα μπορούσαν να προκαλέσουν τις παραδοσιακές κοσμολογίες (κοσμολογία είναι μια πνευματική σύλληψη ή μοντέλο του σύμπαντος) που βασιζόνταν στη χριστιανική πίστη. Η τελευταία τοποθετούσε τη Γη στο κέντρο του σύμπα-

ντος και τη χριστιανοσύνη στο κέντρο του κόσμου. Το πεδίο ήταν εύφορο για τους *φιλοσόφους*, οι οποίοι εναντιώνονταν στην παραδοσιακή εκκλησιαστική εξουσία και στην ψευδή γνώση που πρέσβευε.

Η συγκεκριμένη μορφή υπό την οποία παρουσιάζεται η αντίθεση του Διαφωτισμού προς την παράδοση είναι, συνεπώς, η κατάρριψη των απαρχαιωμένων, βιβλικών ιδεών για το σύμπαν, τη Γη και την ανθρώπινη κοινωνία. Πρέπει να ξεκαθαρίσουμε ότι, παρ' όλο που πολλοί *φιλόσοφοι* πίστευαν σε ένα Θεό ή, τουλάχιστον, σε μια θεϊκή οντότητα, αυτό δεν εμπόδιζε τα γραπτά τους να είναι απαξιωτικά προς τις θρησκευτικές διδαχές και δριμύτατα αντιεκκλησιαστικά. Οι *φιλόσοφοι* αμφισβήτησαν τον παραδοσιακό ρόλο του κλήρου ως φύλακα και φορέα της γνώσης, επιθυμώντας να επαναπροσδιορίσουν τη σημαντική κοινωνική γνώση, να την απεγκλωβίσουν από τη σφαίρα της θρησκείας και να της προσδώσουν καινούργιο νόημα και συνάφεια. Ως αποτέλεσμα, παρουσίαζαν κατά κανόνα τις παραδοσιακές θρησκευτικές κοσμοθεωρίες σαν προσπάθειες να παραμείνει ο κόσμος σε κατάσταση άγνοιας και δεισιδαιμονίας, κι έτσι έστρεψαν τις πιο αιχμηρές τους πνευματικές επιθέσεις ενάντια στα βασικά στοιχεία που αποτελούσαν, κατά τη γνώμη τους, την ιδεολογική «βιτρίνα» της Εκκλησίας, όπως τα θαύματα και οι αποκαλύψεις.

Οι θρησκευτικές ιδέες και γνώσεις ενίσχυαν την απόλυτη αξίωση των Γάλλων, των Γερμανών και των Αυστριακών βασιλιάδων και του Ρώσου τσάρου και χρησιμοποιήθηκαν εν μέρει, υπό άλλη μορφή, για να υποστηρίξουν τη διεκδίκηση του βρετανικού θρόνου από τους απογόνους της δυναστείας του Ανόβερου. Μερικοί *φιλόσοφοι* ήταν απερίφραστα αντίθετοι στο «δεσποτισμό» (ο απολυταρχισμός για τους διαφωτιστές). Άλλοι ήταν διφορούμενοι όσον αφορά τις αρετές ενός ισχυρού μονάρχη, ενώ ο Βολτέρος και ο Ντιντερό ήταν ουσιαστικά απολογητές των απολυταρχικών καθεστώτων του Μεγάλου Φρειδερίκου της Πρωσίας και της Μεγάλης Αικατερίνης της Ρωσίας.

Οι ιδέες που αναπτύχθηκαν και μεταδόθηκαν από τους *φιλοσόφους* ήταν, έστω και ακροθιγώς, επικριτικές προς όλες σχεδόν τις όψεις των παραδοσιακών κοινωνιών στις οποίες κινούνταν και γύρευαν να αμφισβητήσουν (με κύρια εξαίρεση τη θέση των γυναικών) όλες σχεδόν τις μορφές που έπαιρνε η κοινωνία. Μία από τις κυριότερες πηγές της επικριτικής προσέγγισής τους προς την παραδοσιακή κοινωνία βρίσκεται στον ενθουσιασμό τους για την επιστήμη και τις ιδέες της προόδου και

Εξιδανικευμένη άποψη του Λουδοβίκου ΙΕ', που τον παριστάνει ως απόλυτο μονάρχη.

της λογικής τις οποίες φαινόταν να εγγυάται. Θα επανέλθουμε στη σχέση ανάμεσα στο Διαφωτισμό και στην εμφάνιση της σύγχρονης κοινωνίας στο υποκεφάλαιο 3.1.

2.4. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ

Παρά τον αντιεκκλησιαστικό ριζοσπαστισμό τους, οι ιδέες των φιλοσόφων δεν ήταν τόσο ανατρεπτικές, όσο θα μπορούσαν, ως προς την παραδοσιακή κοινωνική δομή στην οποία ζούσαν. Υπάρχει ίσως ένας λόγος: το προσωπικό συμφέρον. Ο Άγγλος ιστορικός Έντουαρντ Γκίμπον θεωρεί τον εαυτό του τυχερό γιατί είχε στη ζωή του μια θέση ανάμεσα σε μια καλλιεργημένη πνευματικά και αργόσχολη ελίτ, τις «εξευγενισμένες και πεφωτισμένες τάξεις της κοινωνίας», τις οποίες αντιπαραβάλλει με την κατάσταση του λαού:

Το πολυπληθέστερο κομμάτι της [κοινωνίας] απασχολείται σε σταθερή και ωφέλιμη εργασία. Οι λίγοι εκλεκτοί, που η

τύχη τούς τοποθέτησε πάνω από τη φτώχεια, μπορούν ωστόσο να περνούν το χρόνο τους κυνηγώντας τη δόξα ή το συμφέρον, αυξάνοντας την περιουσία ή επεκτείνοντας την αντίληψή τους, ασχολούμενοι με τα καθήκοντα, τις απολαύσεις ή ακόμη και με την ελαφότητα της κοινωνικής ζωής.

(Gibbon, 1966, σ. 207).

Οι περισσότεροι φιλόσοφοι προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Πολλοί ήταν αριστοκρατικής καταγωγής, ενώ άλλοι προέρχονταν από τις ανώτερες τάξεις ή από το περιβάλλον των επαγγελματιών. Ο Μοντεσκιέ, για παράδειγμα, ήταν μεγάλος γαιοκτήμονας στην επαρχία του Μπορντό της Γαλλίας. Ο Ντιντερό και ο Ρουσό κατάγονταν από την παραδοσιακή μεσαία τάξη – ο πατέρας του Ντιντερό ήταν μαχαιροποιός και του Ρουσό ωρολογοποιός.

Ο Πίτερ Γκεί περιγράφει τους φιλοσόφους ως «συμπαγή, ευυπόληπτη οικογένεια επαναστατών» (Gay, 1973α, σ. 9). Οι πιο πολλοί ανήκαν στη μορφωμένη ελίτ και τα έργα τους κυκλοφορούσαν, κατά κύριο λόγο, σ' αυτή την ελίτ. Αργότερα, σχεδόν τις παραμονές της Γαλλικής Επανάστασης, στα 1780, εμφανίστηκε μια κοινωνική ομάδα που ενδιαφερόταν να εκλαϊκεύσει τις ιδέες του Διαφωτισμού (Darnton, 1979).

Η καινούργια αυτή ομάδα αποτελούνταν σε μεγάλο βαθμό από μισθοσυντήρητους δημοσιογράφους και συγγραφείς των κατώτερων στρωμάτων της μεσαίας τάξης, οι οποίοι προμήθευαν τις ολοένα αυξανόμενες λαϊκές εφημερίδες με μια σούπα από σκανδαλογίες, ανακατεμένες με απλοποιημένες ιδέες του Διαφωτισμού. Το κοινό τους ήταν οι υποβαθμισμένες και άκληρες κατώτερες-μεσαίες τάξεις, στις οποίες η παραδοσιακή κοινωνική δομή δεν είχε τίποτα να προσφέρει.

Η παραδοσιακή κοινωνική δομή της Ευρώπης του 18ου αιώνα βασιζόταν ουσιαστικά στην ιδιοκτησία της γης και στην ακίνητη περιουσία. Ήταν μια κοινωνία που την αποτελούσαν κοινωνικές ομάδες αντί για οικονομικές τάξεις, μολονότι οι τάξεις είχαν αρχίσει να κάνουν την εμφάνισή τους. Οι ευγενείς γαιοκτήμονες αποτελούσαν τη δεσπόζουσα άρχουσα τάξη (της οποίας ο Λουδοβίκος ΙΕ' ή ο Γεώργιος Γ' ήταν απλώς ηγετικά μέλη) και παρ' όλο που η πολιτική τους εξουσία είχε σημαντικές αποκλίσεις από χώρα σε χώρα –στη Γαλλία, για παράδειγμα, τα φεουδαρχικά δικαιώματα στη γη παρέμεναν, ενώ στη Ρωσία η δουλοπαροικία στα μεγάλα κτήματα ήταν ο κανόνας–, κυριαρχ-

χούσαν σε μια οικονομία της οποίας περίπου το 80% του πληθυσμού αντλούσε την εργασία και το εισόδημά του άμεσα ή έμμεσα από τη γεωργία.

Κάτω από τους ευγενείς γαιοκτήμονες υπήρχε ένα στρώμα «παραδοσιακών» επαγγελματιών που δεν είχε αλλάξει ιδιαίτερα από τα φεουδαρχικά χρόνια –δικηγόροι, κληρικοί, αξιωματούχοι του κράτους κ.ά.–, καθώς επίσης κι ένα στρώμα μικρογαιοκτημόνων και καλλιεργητών. Στη Γαλλία, οι τελευταίοι (οι *hobereaux*, η κατώτερη αριστοκρατία) ήταν αρκετά πολυάριθμοι, συχνά όμως δεν κατείχαν παρά μόνο ταπεινά εισοδήματα. Συνήθως αρκετά μορφωμένοι, αποτελούσαν την κοινωνική ομάδα από την οποία προήλθαν πολλές από τις ήσσονες μορφές του Διαφωτισμού, αφού γι' αυτήν ο «συγγραφέας» ήταν επάγγελμα αποδεκτό. Υπήρχε μια ανερχόμενη και αναπτυσσόμενη «νέα» μεσαία τάξη που ασχολούνταν με τις νέες μορφές βιομηχανιών και εμπορίου, όπως επίσης και η παραδοσιακή τάξη των εμπόρων του φεουδαρχισμού που περιλάμβανε τον αρκετά μεγάλο αριθμό αστικών τεχνιτών – από τους εύπορους χρυσοχόους, αρωματοποιούς ή ράφτες που εργάζονταν για την αριστοκρατία, μέχρι και μια ποικιλία τυπογράφων, επιπλοποιών ή αμαξοποιών, έως τους ταπεινούς υποδηματοποιούς και οικοδόμους. Κάτω από την αστική μεσαία τάξη υπήρχε μια μεγάλη τάξη υπηρετών και μια μικρή αστική εργατική τάξη, που συμπληρωνόταν ημερησίως ή εποχιακώς από μισθοσυντήρητους της επαρχίας. Χωριάτες ή αγρότες αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού – στη Γαλλία, στα μέσα του 18ου αιώνα, αναλογούσε στα δεκαοκτώ από τα είκοσι εκατομμύρια του πληθυσμού.

Στη Γαλλία του 18ου αιώνα αυτές οι κοινωνικές ομάδες παρουσιάζονταν ως τρεις «τάξεις» – ο κλήρος, η αριστοκρατία και η «τρίτη τάξη», που περιλάμβανε όλους τους άλλους, από τον πλουσιότερο αστό μέχρι το φτωχότερο χωριάτη. Μερικοί *φιλόσοφοι* προέρχονταν από τη «δεύτερη τάξη», πράγμα που ίσως εξηγεί γιατί ήταν λιγότερο ανατρεπτικοί απέναντι στην παραδοσιακή κοινωνική τάξη απ' ό,τι στην εκκλησιαστική.

Για τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα της Ευρώπης του 18ου αιώνα, ο Διαφωτισμός προφανώς δεν είχε και πολλά να προσφέρει. Ο Βολτέρος αρεσκόταν να περιγράφει τους χωριάτες με λέξεις που τους τοποθετούσαν ελάχιστα πιο πάνω από τα ζώα, με σκοπό να κριτικάρει το είδος του κοινωνικού συστήματος που υποβίβαζε τους ανθρώπους

Η γελοιογραφία απεικονίζει την κατάσταση της γαλλικής αγροτιάς πριν από την επανάσταση του 1789: οι φόροι τους οποίους πλήρωνε η αγροτιά στήριζαν τον κληρο και τους ευγενείς.

σε τέτοιο επίπεδο άγνοιας και κτηνωδίας. Εντούτοις δεν έδειξε και μεγάλο ενδιαφέρον για την κατάργηση των κοινωνικών διακρίσεων. Στην πραγματικότητα, λίγοι φιλόσοφοι ενδιαφέρθηκαν για την ουσιαστικότερη συμμετοχή της μεγάλης μάζας στη διακυβέρνηση της κοινωνίας, αφού κυρίως ευνοούσαν ένα σύστημα παρόμοιο με αυτό της Μεγάλης Βρετανίας, όπου η πολιτική εξουσία αποδιδόταν στους ιδιοκτήτες και όχι παραπέρα.

Σίγουρα ο Διαφωτισμός διέδωσε τις έννοιες της ισότητας, της (περιορισμένης) δημοκρατίας και της χειραφέτησης. Όμως, στις κοινωνίες στις οποίες άνθησε, τα επαναστατικά, σε τελευταία ανάλυση, νοήματά του δεν ενστερνίστηκαν από (ή δεν προορίζονταν εξ αρχής για) τη μάζα των φτωχών και αμόρφωτων. Επιπροσθέτως, ιδιαίτερα οι άρχουσες ελίτ είδαν τις ιδέες του Διαφωτισμού ως απειλή για την καθεστηκυία τάξη. Επειδή η κοσμική και η θρησκευτική εξουσία διέκριναν συγκεκριμένα επικίνδυνα και επαναστατικά στοιχεία, προσπάθησαν να περιορίσουν την εξάπλωση της κουλτούρας του Διαφωτισμού. Μολαταύτα, ακόμη και οι ίδιοι οι φιλόσοφοι αρνήθηκαν να πιστέψουν ότι

ήταν στασιαστές ή επαναστάτες. Πίστευαν ότι η πρόοδος θα ερχόταν μέσα από την υπάρχουσα κατάσταση, διαδίδοντας τις ιδέες τους σε ανθρώπους με επιρροή. Όπως είπε κάποτε ο Ντιντερό, σκόπευαν να «αλλάξουν το γενικό τρόπο σκέψης», και ήταν επαναστατικός μόνο στο βαθμό που επιδίωκε «την επανάσταση στο νου των ανθρώπων» (Elliot και Stern, 1979, σ. 44).

2.5. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ: ΤΟ ΣΑΛΟΝΙ

Μολονότι υπήρχαν μερικές πλούσιες και ισχυρές γυναίκες που συμμετείχαν φανερά στη διάδοση των αρχών του –η Αικατερίνη της Ρωσίας ήταν από τους πιο αφοσιωμένους υποστηρικτές του για ένα διάστημα–, ο Διαφωτισμός ουσιαστικά προωθήθηκε και πολεμήθηκε, τουλάχιστον δημόσια, από μια ελίτ διανοούμενων ανδρών. Οι γυναίκες εμφανίζονταν είτε ως σιωπηλοί παραστάτες στα πνευματικά εγχειρήματα των συνεργατών τους, που ήταν γνωστότεροι από τις ίδιες (ο Βολτέρος περνούσε αρκετό καιρό κάνοντας πειράματα με τη βοήθεια της ερωμένης του μαντάμ ντε Σατελέ, ενώ οι περισσότερες από τις πληροφορίες μας για την κοινωνία των διανοούμενων της εποχής προέρχονται από την πλούσια αλληλογραφία του Ντιντερό με την ερωμένη του Σοφί Βολάν), είτε ως (συχνά ευφυέστατες) οικοδέσποινες καλλιτεχνικών σαλονιών και χοροεσπερίδων όπου συναντιόνταν οι φιλόσοφοι και άλλα μέλη των καλλιεργημένων ελίτ.

Ο θεσμός του σαλονιού είχε ξεκινήσει τον 17ο αιώνα στο Παρίσι και ήταν επινοήση της μαρκησίας ντε Ραμπουιγέ το 1623, η οποία είχε δημιουργήσει «ένα χώρο όπου ταλαντούχες και μορφωμένες γυναίκες μπορούσαν να συναστραφούν με άνδρες ως ίσες πνευματικά και όχι ως εξαιρετικά προικισμένες περιπτώσεις» (Anderson και Zinsser, 1990, σ. 104, τόμ. II). Ωστόσο, το σαλόνι αποδείχθηκε μάλλον δίκωπο μαχαίρι για την αναγνώριση των γυναικείων δικαιωμάτων. Μολονότι σε ορισμένα σαλόνια που μιμήθηκαν αυτό της μαντάμ ντε Ραμπουιγέ προΐσταντο γυναίκες που αρνούσαν, όπως και η ίδια, να συνάψουν ερωτικό δεσμό, με σκοπό να είναι ελεύθερες για ένα ρόλο διαφορετικό από αυτόν της συζύγου ή της μετρέσας, σε πολλά σαλόνια συνάπτονταν δεσμοί ανάμεσα σε ταλαντούχους ή τιτλούχους άνδρες και σε διανοούμενες γυναίκες, με συνέπεια να πληγεί η φήμη όλων των *salonières* (φρονίμων και μη). Εικαζόταν ότι οι σχέσεις ανάμεσα σε άνδρες και

Γαλλικό σαλόνι
του 18ου αιώνα.

γυναίκες, όσο πνευματικές ή καλλιτεχνικές κι αν φαίνονταν, δεν μπορούσαν να παραμείνουν πλατωνικές. Στο Κείμενο Α' εξετάζουμε τον κοινωνικό θεσμό του σαλονιού κατά το Διαφωτισμό και θα ακολουθήσουμε μερικές από τις μάλλον αντιφατικές επιπτώσεις του στον τρόπο που γίνονταν αντιληπτά τα δικαιώματα των γυναικών.

ΕΡΓΑΣΙΑ 1 Διαβάστε το Κείμενο Α', «Οι γυναίκες στα σαλόνια» των Άντερσον και Ζίνσερ (Zinsser), θα το βρείτε στο τέλος του κεφαλαίου. Ενώ διαβάζετε το άρθρο, προτείνω να κρατήσετε σημειώσεις για τις παρακάτω ερωτήσεις:

1. Πώς εξηγείτε τις διαφορές ανάμεσα στη δημόσια και

- στην προσωπική πλευρά του Διαφωτισμού σε σχέση με το ρόλο της γυναίκας;
2. Σε ποιο βαθμό ο θεσμός του σαλονιού περιόριζε τις γυναίκες στο χώρο του σπιτιού;
-

3. Ο ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΩΣ ΕΠΙΔΙΩΞΗ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ

Ο κατεξοχήν νεωτερικός προβληματισμός για τον άνθρωπο ως κοινωνικό ον σφυρηλατήθηκε από τις κορυφαίες μορφές των *φιλοσόφων* στα μέσα του 18ου αιώνα, κυρίως στη Γαλλία και στη Σκωτία, αλλά και με τη σημαντική συνεισφορά στοχαστών από την Ιταλία και τη Γερμανία.

Λαμβάνοντας υπόψη την ποικιλία των ιδεών που ασπάστηκαν οι *φιλόσοφοι*, υπάρχουν τέσσερα κύρια πεδία που διακρίνουν τη σκέψη των *φιλοσόφων* από εκείνη των υπόλοιπων διανοουμένων της εποχής και από άλλες πρώιμες προσεγγίσεις:

Αντικληρικαλισμός: οι *φιλόσοφοι* δεν ενδιαφέρονταν για την Εκκλησία (ειδικά την Καθολική) και το έργο της – προοπτική που συνοψίζεται στη φράση του Βολτέρος «*Écrasez l'infâme*» (Συντρίψτε την αισχρότητα), εννοώντας την εξουσία της Καθολικής Εκκλησίας. Ήταν αντίθετοι στη θρησκευτική δίωξη και μολονότι μερικοί προχώρησαν περισσότερο, αρνούμενοι εντελώς την ύπαρξη του Θεού, οι πιο πολλοί αναγνώριζαν ότι η λογική υπαγόρευε την πιθανότητα της ύπαρξης ενός Θεού· όχι όμως ενός που «αποκαλύφθηκε» μέσα από τις γραφές, τη γέννηση του Χριστού, τα θαύματα ή την Εκκλησία.

Πίστη στην υπεροχή της εμπειρικής, υλιστικής γνώσης: το πρότυπο στην περίπτωση αυτή το παρείχαν οι θετικές επιστήμες.

Ενθουσιασμός για την τεχνολογική και την ιατρική πρόοδο: οι επιστήμονες, οι εφευρέτες και οι γιατροί θεωρούνταν θεραπευτές των δεινών της κοινωνίας.

Επιθυμία για νομική και συνταγματική μεταρρύθμιση: στην περίπτωση των Γάλλων *φιλοσόφων* μεταφράστηκε ως κριτική απέναντι στο γαλλικό απολυταρχισμό και ως θαυμασμός στο βρετανικό σύνταγμα, με τις θεσμοθετημένες ελευθερίες του.

Αυτός ο ποιοτικά νέος τρόπος σκέψης σχετικά με τον άνθρωπο και την κοινωνία, που είχε τις ρίζες του στην επιστημονική επανάσταση του 17ου αιώνα και την επακόλουθη εξάπλωση, από το 1700 και μετά, των επιστημονικών εννοιών και μεθόδων, οδήγησε στη δημιουργία μιας μικρής ομάδας «ηθικών επιστημών», όπως τις αποκάλεσε ο Ντέιβιντ Χιουμ, που περιλάμβανε ό,τι σήμερα ονομάζουμε κοινωνιολογία. Η λέξη *κοινωνιολογία*, ως περιγραφή μιας επιστήμης, εμφανίζεται τον 19ο αιώνα: αυτό όμως έχει μικρή σημασία, καθώς το χαρακτηριστικό κοινωνιολογικό ενδιαφέρον για τον τρόπο με τον οποίο οργανώνονται και αναπτύσσονται οι κοινωνίες, και για τις κοινωνικές σχέσεις, είναι καθαρά αναγνωρίσιμο από τα μέσα του 18ου αιώνα στα γραπτά μερικών φιλοσόφων.

Αυτές οι «ηθικές επιστήμες», οι οποίες ασχολούνταν με τη βαθύτερη κατανόηση της ανθρώπινης κατάστασης ως προοίμιο της χειραφέτησης του ανθρώπου από τα δεσμά της δεισιδαιμονίας, της άγνοιας, της ιδεολογίας και των φεουδαρχικών κοινωνικών σχέσεων, αποτέλεσαν τη στροφή προς την κοινωνιολογία και των άλλων κοινωνικών επιστημών και τελικά διαμόρφωσαν τη βάση για τους σχετικούς με αυτές επιστημονικούς κλάδους ως επάγγελμα στις αρχές του 19ου αιώνα.

Ως μέρος αυτού του ενδιαφέροντος για την αναδιατύπωση της ηθικής φιλοσοφίας ως «ηθικής επιστήμης», η κατανόηση της ανθρώπινης φύσης θεωρούνταν το κλειδί για μια αντικειμενική «επιστήμη του ανθρώπου». Πράγματι, ήταν επίσης το κλειδί για μια ασφαλή θεμελίωση όλης της επιστήμης, φυσικής και κοινωνικής. Όπως το θέτει ο Ντέιβιντ Χιουμ: «η επιστήμη του ανθρώπου είναι το μοναδικό σταθερό θεμέλιο για τις υπόλοιπες επιστήμες» και «η ανθρώπινη φύση είναι η μοναδική επιστήμη του ανθρώπου» (Hume, 1968, σ. xx και 273).

Στοχεύοντας στην κατάρριψη της χριστιανικής άποψης για τη φύση του ανθρώπου και τη θέση του στον κόσμο, οι *φιλόσοφοι* έδωσαν σε μια συγκεκριμένη αντίληψη της ανθρώπινης ψυχολογίας μια κεντρική και επιστημονική θέση. Η βασική τους υπόθεση ήταν ότι η ανθρώπινη φύση εμπεριέχει μια ουσιώδη *ομοιομορφία*, μολονότι παρουσιάζει μια ευρεία εμπειρική διαφοροποίηση. Ακολουθώντας εν μέρει τον εμπειρισμό του φιλοσόφου Τζον Λοκ (1632-1704), οι *φιλόσοφοι* δέχτηκαν τις «εμπειριστικές» ιδέες του ότι ο νους του ανθρώπου, όταν γεννιέται, είναι παρόμοιος, από πολλές απόψεις, με *tabula rasa* και ότι όλες οι γνώσεις και τα συναισθήματά του είναι προϊόντα της εμπειρίας. Ο Λοκ

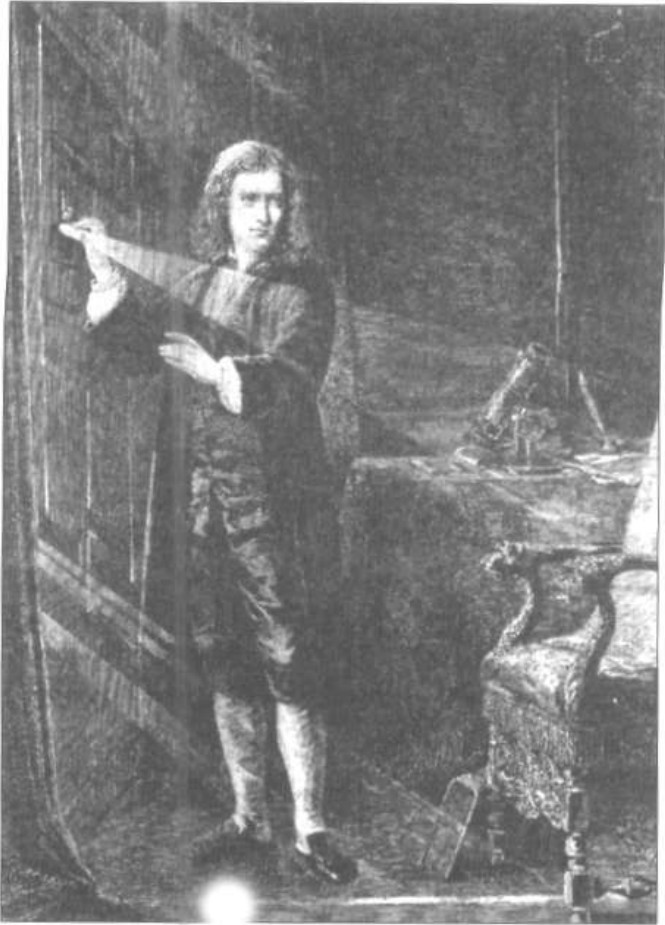
μπορεί, από αυτή την άποψη, να θεωρηθεί ο ιδρυτής του *εμπειρισμού*, που υποστηρίζει το δόγμα ότι η γνώση απορρέει μόνο από την εμπειρία. Η επιστήμη του ανθρώπου που ανέπτυξαν οι *φιλόσοφοι* του Διαφωτισμού ήταν καθαρά εμπειριστική. Υποστηρίζει ότι οι κοινωνικές επιστήμες που εγκαινίασαν εξέφραζαν τόσο το ενδιαφέρον για την κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων με βάση την ανθρώπινη εμπειρία όσο και μια επιστημονική προσέγγιση αυτών των φαινομένων.

3.1. ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ, ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΠΡΟΟΔΟΣ

Όπως είδαμε, για τους διανοούμενους του Διαφωτισμού, η επιστήμη ήταν η επιτομή ενός πεφωτισμένου Λόγου. Και τα δύο θεωρούνταν οχήματα τα οποία –μαζί– μπορούσαν να μεταφέρουν την ανθρώπινη κοινωνία μπροστά και πιο ψηλά, προς μια περισσότερο διαφωτισμένη και προοδευτική κατάσταση.

Οι θεμελιώδεις έννοιες της κοινωνικής επιστήμης ήταν στενά συνδεδεμένες με την έννοια της *προόδου* του Διαφωτισμού, την ιδέα ότι, μέσω της εφαρμογής λογικών και βασιζόμενων στην εμπειρία γνώσεων, μπορούσαν να δημιουργηθούν κοινωνικοί θεσμοί που θα έκαναν τους ανθρώπους πιο ευτυχείς και θα τους ελευθέρωναν από τη σκληρότητα, την αδικία και το δεσποτισμό. Η επιστήμη έπαιξε σημαντικό ρόλο σ' αυτή την πορεία των ανθρώπων του 18ου αιώνα, επειδή έδειχνε να προσφέρει την προοπτική του αυξανόμενου ελέγχου του ανθρώπου στις περιπτώσεις που η φύση ήταν πιο επιζήμια για τα ανθρώπινα συμφέροντα. Η επιστήμη μπορούσε να εξασφαλίσει μια πιο αποδοτική και παραγωγική γεωργία και, κατά συνέπεια, την απάλειψη των λιμών. Μπορούσε να οδηγήσει στην εφεύρεση διαδικασιών και μηχανών που ήταν ικανές να μετατρέψουν πρώτες ύλες σε αγαθά ωφέλιμα για την ανθρωπότητα. Μπορούσε να εγγηθεί τη μείωση ασθενειών και αναπηριών και την προοπτική ενός πληθυσμού που δε θα έμενε πια στην «άγνοια και στη δεισιδαιμονία» εξαιτίας της παραδεδεγμένης σοφίας όσον αφορά το χριστιανικό μύθο της δημιουργίας και των θρησκευτικών ιδεών μεταξύ αιτίας και αιτιατού. Η ανακάλυψη ότι η ευλογία μπορούσε να προληφθεί με έναν απλό εμβολιασμό ήταν μόνο μία, ανάμεσα σε μια μεγάλη σειρά, επιστημονική καινοτομία που φαινόταν να απωθεί τα έως τότε εχθρικά για τον άνθρωπο όρια της φύσης.

Η μεγάλη επιρροή των επιτευγμάτων της επιστήμης και ειδικά του

Σερ Ισαάκ Νεύτων:
ήρωας του Διαφωτισμού
(1642-1727).

έργου του Νεύωνα οδήγησε τους φιλοσόφους να πιστέψουν ότι η επιστημονική μέθοδος μπορούσε να εφαρμοστεί στην κοινωνία και ότι η επιστήμη μπορούσε να αποτελέσει τη βάση μελλοντικών κοινωνικών αξιών, που θα μπορούσαν να επιλεγθούν λογικά σε σχέση με τους προκαθορισμένους στόχους. Πράγματι, ο ίδιος ο Νεύτων είχε αυτή τη γνώμη. Στην *Οπτική* του (1663) είχε γράψει: «...αν η φυσική φιλοσοφία, σε όλους τους τομείς της, ακολουθώντας ετούτη τη μέθοδο, μέλλει να τελειοποιηθεί ύστερα από πολύ καιρό, τα όρια της ηθικής φιλοσοφίας θα επεκταθούν».

Ο πνευματώδης δραματουργός, ιστορικός, μυθιστοριογράφος και φιλόσοφος Βολτέρος συνέβαλε σημαντικά στην εμφάνιση και στην εξάπλωση του επιστημονικού αυτού ρεύματος της σκέψης του Διαφωτισμού. Ο Βολτέρος ασπάστηκε ορισμένες ιδέες και αρχές που τον είχαν εντυπωσιάσει κατά τη διάρκεια μιας επίσκεψής του στην Αγγλία τη δεκαετία του 1720: ο εμπειρισμός του Λοκ, με την ιδέα της ψυχολογικής μας προσαρ-

Βολτέρος
(1694-1778).

μοστικότητας προς τις εντυπώσεις που δεχόμαστε· οι ιδέες του Μπέικον σχετικά με τη χρήση των εμπειρικών μεθόδων· τα σπουδαία επιτεύγματα του Νεύτωνα στην επιστημονική γνώση του σύμπαντος· ο θρησκευτικός πλουραλισμός και η ανεξιθρησκία που βρήκε στη βρετανική κοινωνία. Τα συνδύασε σ' ένα πειστικό μείγμα νέων ιδεών που δημοσίευσε στις *Φιλοσοφικές επιστολές* το 1732. Το βιβλίο απαγορεύθηκε αμέσως και ρίχτηκε δημοσίως στην πυρά, έχοντας φυσικά ως αποτέλεσμα μια τεράστια εκδοτική επιτυχία. Ήταν, κατά κύριο λόγο, υπεύθυνο για την ταχεία διάδοση της γνώσης για τη νέα επιστημονική μέθοδο, καθιστώντας τον Λοκ και τον Νεύτωνα ονόματα της μόδας στους καλλιεργημένους κύκλους. Η γνωστή ιστορία του Νεύτωνα που ανακάλυψε τη βαρύτητα ως αποτέλεσμα της πτώσης ενός μήλου στο κεφάλι του, την οποία επινόησε ο Βολτέρος για να βοηθήσει τους μη επιστήμονες να κατανοήσουν την έννοια, είναι χαρακτηριστική της επιμονής του Βολτέρος να εκλαϊκεύσει και να κάνει πιο προσιτή τη νέα «φυσική φιλοσοφία».

Η επιτυχία του Βολτέρου δεν οφειλόταν απλώς στην ιδιοφυΐα του ως συγγραφέα: αυτό που το έργο του προκαλούσε στο κοινό του ήταν μια μεγάλη επιθυμία για νέες ιδέες, να γίνει κατανοητός ο τρόπος με τον οποίο η κοινωνία θα προόδευε, εφαρμόζοντας την καλύτερη διαθέσιμη γνώση στις τέχνες και στις επιστήμες. Αυτή η πίστη στο καινούργιο, στην πρόοδο και στην αλλαγή μέσα από την εφαρμογή της λογικής και της γνώσης αντιπροσώπευε μια ποιοτική μεταβολή στη συμπεριφορά των λόγιων μελών της ελίτ (μολονότι πρέπει να είμαστε προσεκτικοί όταν υποθέτουμε πως η μόρφωση περιοριζόταν μόνο στην καλλιιεργημένη ελίτ: την εποχή που ο Λουδοβίκος ΙΣΤ' ανέβηκε στο γαλλικό θρόνο, το 1774, περίπου το ένα τρίτο του γαλλικού πληθυσμού ήξερε γραφή και ανάγνωση). Μπορούμε να χαρακτηρίσουμε αυτή τη μεταβολή ως μια καινούργια δίψα για *νεωτερικότητα* σε όλες τις πιθανές της μορφές. Όπως τονίζει ο Πίτερ Γκέι στην κλασική του μελέτη για το Διαφωτισμό:

Στον αιώνα του Διαφωτισμού, οι μορφωμένοι Ευρωπαίοι συνειδητοποίησαν μια νέα αντίληψη για τη ζωή. Βίωσαν μια επεκτατική αίσθηση εξουσίας στη φύση και στον εαυτό τους: οι ανελέητοι κύκλοι επιδημιών, λιμών, επικίνδυνης ζωής και πρόωρου θανάτου, ολέθριων πολέμων και ανήσυχης ειρήνης – οι δοκιμασίες της ανθρώπινης ύπαρξης – έδειχναν να υποχωρούν, επιτέλους, μπροστά στην εφαρμογή της κριτικής νόησης. Ο φόβος της αλλαγής, μέχρι τότε σχεδόν παγκόσμιος, υποχωρούσε εμπρός στο φόβο της στασιμότητας: η λέξη καινοτομία, μια παραδοσιακά προσβλητική έκφραση, έγινε λέξη επαίνου. Η ίδια η εμφάνιση συντηρητικών ιδεών αποτελούσε ένα φόρο τιμής στη γενική μανία με τη βελτίωση: μια σταθερή κοινωνία δε χρειάζεται συντηρητικούς. Δεν υπήρχε αμφιβολία ότι στον αγώνα του ανθρώπου ενάντια στη φύση, ο ζυγός της εξουσίας έκλινε υπέρ του ανθρώπου.

(Gay, 1973β, σ. 3).

3.2. Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Όπως υλοστήριξα στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, η εμφάνιση των αρχετυπικών κοινωνικών επιστημών οφείλει πολλά στην *έλξη των φιλοσόφων* για τις φυσικές επιστήμες και τις εφαρμογές των μεθόδων τους

στην ιατρική, στη γεωργία και στη βιομηχανία. Οι φιλόσοφοι είδαν την επιστήμη ως ένα σύμμαχο στην κοινή τους επιθυμία να αγωνιστούν εναντίον της θρησκευτικής μισαλλοδοξίας και της πολιτικής αδικίας, και τα γραπτά τους είναι γεμάτα με συζητήσεις για τον τρόπο με τον οποίο η επιστήμη αμφισβητεί τις θεολογικές αναπαραστάσεις της φυσικής ιστορίας, της δημιουργίας του ανθρώπου και των θεϊκών δικαιωμάτων.

Ωστόσο, ο Διαφωτισμός δεν ήταν απλώς μια σειρά ιδεών. Βοήθησε στη δημιουργία μιας νέας κοσμικής διανόησης και έδωσε στο ρόλο της μια κοινωνική και πολιτιστική βάση, ανεξάρτητη από παραδοσιακούς θεσμούς όπως η Εκκλησία. Επίσης, αντιπροσώπευε (ίσως το σημαντικότερο) μια σπουδαία πολιτιστική και κοινωνική αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο δημιουργούνται οι ιδέες και διαδίδονται: ήταν ένα αληθινά σύγχρονο πνευματικό κίνημα, με την έννοια ότι η διάδοσή του στηριζόταν στη δημιουργία κοσμικών και διαπολιτισμικών μορφών επικοινωνίας. Ο Διαφωτισμός διαμόρφωσε τις πνευματικές συνθήκες στις οποίες η εφαρμογή της λογικής σε πρακτικά θέματα θα μπορούσε να ανθήσει – κυρίως χάρη στην οικοδόμηση σύγχρονων θεσμών, όπως η επιστημονική ακαδημία, τα λόγια περιοδικά και το συνέδριο. Ακόμη, βοήθησε στην εδραίωση ενός σύγχρονου «κοινού» για κοινωνικές, πολιτικές, φιλοσοφικές και επιστημονικές ιδέες, προετοιμάζοντας έτσι τις συνθήκες όπου μια τάξη διανοουμένων θα μπορούσε να ζησει γράφοντας γι' αυτές.

Η περίπτωση της Γαλλίας, κέντρου της ευρωπαϊκής πολιτιστικής και πνευματικής ζωής, αποδεικνύει πολύ καλά αυτή την «έκρηξη» νέων μορφών επικοινωνίας. Κατά τον 18ο αιώνα εμφανίστηκε και εξαπλώθηκε σε όλη την Ευρώπη ένα διογκούμενο κύμα περιοδικών, που ασχολιόταν με λογοτεχνικά ζητήματα, την επικαιρότητα, την τέχνη, την επιστήμη, τη θεολογία, τη φιλοσοφία, νομικά και άλλα θέματα σύγχρονου ενδιαφέροντος. Μεταξύ του 1715 και του 1785, ο αριθμός τέτοιων τακτικά εκδιδόμενων περιοδικών αυξήθηκε από είκοσι δύο σε εβδομήντα εννέα (Doyle, 1989, σ. 45). Τα τολμηρότερα περιοδικά, εκείνα με τις πιο ριζοσπαστικές και «επικίνδυνες» ιδέες, εκδίδονταν πέρα από τα σύνορα της Γαλλίας. Μερικά, όπως το *Κορσποντάνς Λιτερέρ* του βαρόνου Γκριμ, που είχε πανευρωπαϊκή κυκλοφορία, ήταν εξαιρετικά δαπανηρά και απευθύνονταν μόνο σε ηγεμόνες και μονάρχες που επιθυμούσαν να συμβαδίζουν με την ξέφρενη ζωή των παρισινών σαλονιών και την καινούργια γνώση. Μολονότι η έκδοση ήταν (κυριολεκτικά) αυστηρώς επο-

πτευόμενη από ένα σύστημα λογοκρισίας, υπήρχαν πολλοί τρόποι ώστε τα βιβλία και τα περιοδικά που αντιτίθενταν στην κυβέρνηση, στην ηθική και στη θρησκεία, να εκδοθούν χωρίς να τους δοθεί η επίσημη άδεια και πολύ λίγα απαγορεύτηκαν. Από τη δεκαετία του 1770, οι εκδόσεις βιβλίων και περιοδικών επιταχύνθηκαν εντυπωσιακά, ενώ οι εφημερίδες άρχισαν να κάνουν την πρώτη τους εμφάνιση.

Το κοινό αυτής της μαζικής έκρηξης έντυπου υλικού ήταν δυνάμει τεράστιο. Όμως, η πρόσβαση στο συγκεκριμένο υλικό ήταν περιορισμένη από δύο παράγοντες: το κόστος (η συνδρομή σε μια εφημερίδα κόστιζε 20-50 *λίρες* το χρόνο, όταν ο μισθός του πιο ειδικευμένου τεχνίτη δεν ξεπερνούσε τις 30 *λίρες* την εβδομάδα, με τους περισσότερους να κερδίζουν τα μισά ή και λιγότερα από αυτά) και την περιορισμένη διαθεσιμότητα της απαραίτητης παιδείας για την κατανόηση και τη συμμετοχή στη διαμάχη για τις καινούργιες ιδέες. Η πρόσβαση σε βιβλία και περιοδικά διευκολύνθηκε για τους φτωχούς χάρη στη γρήγορη ανάπτυξη, μετά τα μέσα του αιώνα, των δανειστικών βιβλιοθηκών και αναγνωστήριων, που είχαν κόστος συμμετοχής περίπου ίσο με μια συνδρομή σε κάποια εφημερίδα. Μερικές από τις βιβλιοθήκες αυτές δεν είχαν χώρους για συζητήσεις, όμως οι τελευταίες γίνονταν κυρίως σ' ένα διαφορετικό αλλά δημοφιλή χώρο, τη φιλολογική λέσχη. Είχαν βιβλιοθήκες όπου μπορούσε κανείς να διαβάσει εφημερίδες, ταυτόχρονα όμως διοργάνωναν δημόσιες συνεδρίες, όπου τα μέλη μπορούσαν να διαβάσουν τα δικά τους έργα ή να συζητήσουν τα τρέχοντα ζητήματα. Διοργάνωναν διαγωνισμούς δοκιμίων, δημόσιες διαλέξεις κι άλλες πολιτιστικές εκδηλώσεις και ήταν δημοφιλείς σε όλες τις μορφωμένες τάξεις της Γαλλίας: «Βρίσκει κανείς τέτοιες λέσχες σε όλες τις πόλεις του βασιλείου... τόσο ευχάριστη αναψυχή για όλες τις τάξεις» έγραφε μια εφημερίδα της Ντιζόν το 1787 (Doyle, 1989, σ. 47). Ακόμη πιο επιλεκτικές ήταν οι ακαδημίες: τα μέλη τους εκλέγονταν, οι συνδρομές ήταν περιορισμένες και το καταστατικό τους εγκεκριμένο με βασιλική βούλα. Εκτός από τις τρεις κύριες ακαδημίες του Παρισιού που ιδρύθηκαν τον 17ο αιώνα, υπήρχαν μόνο επτά επαρχιακές ακαδημίες το 1700. Μέχρι το 1780 αυξήθηκαν στις τριάντα πέντε, μολονότι ο συνολικός αριθμός μελών σε όλη την περίοδο αυτή ήταν μόνο 6.000 μέλη, το 37 τοις εκατό των οποίων ευγενείς. Οι ακαδημίες ήταν πολιτισμικά εξέχοντα διεθνή σώματα, υπό την έννοια ότι περιλάμβαναν διακεκριμένους συνεργάτες και ανταποκριτές στις λίστες τους (ο Άνταμ Σμιθ ήταν ανταποκριτής της Ακαδημίας της Του-

λούξης, για παράδειγμα). Μια επιτυχία στους διαγωνισμούς δοκιμών τους μπορούσε να δώσει ώθηση σε μια καριέρα – ο θρίαμβος του Ρουσό στο διαγωνισμό της Ακαδημίας της Ντιζόν το 1750 είναι ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα (Doyle, 1989, σ. 47-48).

Οι αποδέκτες αυτής της πνευματικής καλλιέργειας ήταν κυρίως ευγενείς, κληρικοί και η επαγγελματική αστική τάξη – μέλη των παραδοσιακών κοινωνικών τάξεων. Κατά κύριο λόγο, κατοικούσαν στις πόλεις και ειδικά σ' αυτές που δέχονταν λιγότερο τις επιδράσεις του εμπορίου και της βιοτεχνίας. Οι καινούργιες «σύγχρονες» μεσαίες τάξεις των εμπόρων και των κατασκευαστών δεν έδειχναν να ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για τον κόσμο των ιδεών. «Δεν περιμένω να έχετε καθόλου πωλήσεις εδώ πέρα» γράφει ένας βιβλιοπώλης του Μπαρ-λε-Ντικ, μιας πόλης της ανατολικής Γαλλίας όπου κατασκευάζονταν υφάσματα, στους εκδότες που προωθούσαν τη νέα έκδοση της *Εγκυκλοπαιδείας* το 1780. «Μολονότι προσφέρθηκε σε όλους, κανείς δεν ήρθε να ζητήσει ένα αντίγραφο. Είναι πιο άπληστοι για το εμπόριο παρά για το διάβασμα και η παιδεία τους παραμελείται... οι έμποροι προτιμούν να μάθουν στα παιδιά τους ότι 5 και 4 κάνει 9, μείον 2 ίσον 7, παρά να τα διδάξουν ό,τι πρέπει για να καλλιεργήσουν το πνεύμα τους» (Doyle, 1989, σ. 48).

Σ' αυτό το γενικότερο πλαίσιο, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι για τους φιλοσόφους, όπως και για τους αναγνώστες των έργων τους, η σκέψη του Διαφωτισμού δεν έκανε διάκριση μεταξύ των επιστημών που μελετούσαν το φυσικό και τον κοινωνικό κόσμο. Οι επιπτώσεις στην εμφάνιση της κοινωνιολογίας και άλλων κοινωνικών επιστημών είναι εξαιρετικής σημασίας. Μόνο στα τέλη του 19ου αιώνα άρχισε να διαφαίνεται το χάσμα ανάμεσα στις φυσικές και στις κοινωνικές επιστήμες, το οποίο επικυρώθηκε από το μεγάλο *methodenstreit* ή μεθοδολογικό ζήτημα που έκανε θραύση στη Γερμανία από το 1880, και στράφηκε στο ερώτημα αν οι επιστήμες που μελετούν την ιστορία, την κοινωνία και τον πολιτισμό μοιράζονται τις ίδιες επιστημονικές μεθόδους με αυτές που μελετούν την ύλη.

3.3. ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Από την άποψη των φιλοσόφων, η επιστήμη αποτελούσε την επιτομή της λογικής, γιατί καθιστούσε δυνατές αντικειμενικές αποδείξεις που βρίσκονταν πέρα από φιλοσοφική, θρησκευτική και ιδεολογική αμφι-

σβήτηση. Πράγματι, το ενδιαφέρον των στοχαστών του Διαφωτισμού για την επιστήμη δεν ήταν απλώς ένας ενστερνισμός των αρχών, αλλά σε πολλές περιπτώσεις πήγαζε από την εμβρίθεια στην επιστημονική γνώση και στις πρακτικές της. Όπως τονίσαμε πιο πριν, ο Βολτέρος, ο οποίος επισκεπτόταν την Αγγλία από το 1726 μέχρι το 1729, παρουσίασε μια σαφή και δημοφιλή παράθεση των μεγαλύτερων επιστημονικών επιτευγμάτων του Νεύτωνα. Ο Βολτέρος εξιδανίκευσε τον Νεύτωνα σαν ένα νέο είδος ήρωα, ταιριαστό σε μια εποχή που ενδιαφερόταν για τη λογική, την πρόοδο και το μέλλον:

Αν το αληθινό μεγαλείο έγκειται στο να είναι κανείς προικισμένος από το Θεό με μια ισχυρή νοημοσύνη, την οποία χρησιμοποιεί για να δια φωτίσει τον εαυτό του και τους άλλους, τότε κάποιος σαν τον κύριο Νεύτωνα (που γεννιέται μια φορά στα χίλια χρόνια) είναι πράγματι σπουδαίος, και όλοι οι πολιτικοί και οι κατακτητές (που δε λείπουν από κανέναν αιώνα) δεν είναι παρά διαβόητα καθάρματα.

(Gay, 1973a, σ. 128-129)

Η θεοποίηση του Νεύτωνα ήταν ένα συνηθισμένο θέμα του Διαφωτισμού. Ο Ζαν-Ζακ Ρουσό ονομάστηκε κάποτε από τον Καντ «Ο Νεύτων του ηθικού κόσμου» και ο παραλληλισμός αυτός ήταν το κολακευτικότερο πράγμα που μπορούσε να ειπωθεί για ένα φιλόσοφο (Gay, 1973a, σ. 129). Πολλές κεντρικές μορφές του Διαφωτισμού [ο Ντέιβιντ Χιουμ, ο Ζαν ντ' Αλαμπέρ, ο Ετιέν ντε Κοντιγιάκ (Étienne de Condillac) και ο Ιμάνουελ Καντ] συνεισέφεραν σημαντικά στην κατανόηση της επιστήμης και, κατ' επέκταση, στην αποδοχή της επιστημονικής μεθόδου ως βάσης για την κατανόηση της ανθρώπινης φύσης.

Η σπουδαιότητα των επιτευγμάτων της επιστήμης ήταν ιδιαίτερη, γιατί σηματοδοτούσαν τη δυνατότητα ύπαρξης μιας ορθολογικής και εμπειρικής μεθόδου για τη δημιουργία μιας μορφής γνώσης που δε θα ακολουθούσε το θρησκευτικό δόγμα και τη δεισιδαιμονία. Οι φιλόσοφοι ασχολήθηκαν με ηθικά ζητήματα, αλλά επιθυμούσαν να ελευθερώσουν την ηθική φιλοσοφία από τη θεολογική της εξάρτηση, να τη θέσουν σε μια επιστημονική και ορθολογική βάση και να αντλήσουν από αυτήν αντικειμενική γνώση. Ο κριτικός ορθολογισμός και η υποστήριξή τους προς την επιστήμη ήταν από συγκεκριμένες απόψεις σύγ-

χυση δύο διαφορετικών πνευματικών ρευμάτων, ενώ ο προοδευτικός ενστερνισμός από την επιστήμη των λεγόμενων *θετικιστικών* μεθόδων, με την αυστηρή τους διάκριση ανάμεσα στα δεδομένα και στις κανονιστικές αρετές, τους δημιούργησε εντέλει μερικά φιλοσοφικά προβλήματα. Μέσω της επιστήμης ήθελαν να αντιδράσουν στην καθιέρωση κοινωνικών θεσμών σε ό,τι έβλεπαν σαν καταπιεστικές αξίες που είχαν τις ρίζες τους στο χριστιανισμό ή στη φεουδαρχία. Δεν προέβλεψαν όμως ότι αυτός ο διαχωρισμός δεδομένων και κανονιστικών αρχών της επιστημονικής μεθόδου θα δυσκόλευε την καθιέρωση μιας βάσης για τις κοινωνικές και πολιτιστικές αξίες που ενστερνίζονταν. Αν η επιστήμη είναι πράγματι ουδέτερη όσον αφορά τις κανονιστικές αρχές, τότε και η γνώση που δημιουργεί δεν παρέχει καμία ιδιαίτερη βαρύτητα στις κοινωνικές ανακατατάξεις, όσο «πεφωτισμένη» κι αν φαίνεται.

Μολαταύτα, το μακροχρόνιο φλερτ των *φιλοσόφων* με τις θετικές επιστήμες ήταν σημαντικό για την εμφάνιση της κοινωνικής επιστήμης. Οι αρχέτυπες κοινωνικές επιστήμες απαιτούσαν δύο βασικούς όρους για να αναπτύξουν τα συνεκτικά πεδία μελέτης και τις μεθόδους έρευνας που δανείστηκαν από το παράδειγμα των φυσικών επιστημών: το *νατουραλισμό* και τον *έλεγχο της προκατάληψης*. Ο νατουραλισμός, η ιδέα ότι η αλληλουχία αιτίου και αιτιατού στον φυσικό κόσμο (και όχι στον πνευματικό ή μεταφυσικό) εξηγεί πλήρως τα κοινωνικά φαινόμενα, δημιουργήθηκε από την εμμονή του Διαφωτισμού στην επιστημονική μέθοδο. Ο έλεγχος της προκατάληψης είναι απαραίτητος στις κοινωνικές επιστήμες για να μην επηρεάζονται τα αποτελέσματα της εμπειρικής μελέτης από αδικαιολόγητες κρίσεις των κανονιστικών αρχών. Είναι αμφισβητήσιμο το πόσο μπορεί να εξαλειφθεί τελείως η προκατάληψη από την επιλογή του πεδίου έρευνας, είναι όμως ξεκάθαρο ότι στην αξιολόγηση ή ανάλυση των ενδείξεων και δεδομένων ο κοινωνικός μελετητής πρέπει να μην αφήσει τις προκαταλήψεις του να επηρεάσουν τα αποτελέσματα. Οι *φιλόσοφοι* –μολονότι σε πολλές περιπτώσεις το έργο τους δείχνει ότι ήταν θύματα της προκατάληψής τους (πράγμα που φαίνεται πάνω απ' όλα στη στάση τους απέναντι στη θέση και στα δικαιώματα των γυναικών)– ήθελαν να επαληθεύσουν τις θεωρίες τους με δεδομένα κι όχι με τις κανονιστικές αρχές. Η παρουσία αυτών των δύο συνθηκών στο πνευματικό περιβάλλον του Διαφωτισμού γονιμοποίησε την ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών, αλλά δημιούργησε και πολλές φιλοσοφικές δυσεπίλυτες αντιφάσεις που έμειναν ουσιαστικά άλυτες.

Η έμφαση των *φιλοσόφων* στον ορθολογισμό, στον εμπειρισμό και στον ουμανισμό ήταν υπαίτια, ως ένα μεγάλο βαθμό, για την ύπαρξη δύο ξεχωριστών χαρακτηριστικών στην εργασία τους ως προς τις νέες κοινωνικές επιστήμες:

1. τη χρήση *επιστημονικών* μεθόδων για τη δικαιολόγηση της μεταρρύθμισης των κοινωνικών θεσμών, και

2. τον πολιτισμικό σχετικισμό: τη συνειδητοποίηση, από πολλούς *φιλοσόφους*, ότι η ευρωπαϊκή κοινωνία στην οποία ζούσαν δεν αντιπροσώπευε την καλύτερη ή πιο ανεπτυγμένη μορφή κοινωνικής οργάνωσης.

Για το πρώτο, ενδείξεις δίδονται από την εξάπλωση της πεποίθησης ανάμεσα στους *φιλοσόφους* ότι η επιστημονική γνώση των ανθρωπίνων σχέσεων μπορεί να εφαρμοστεί απευθείας για το μετασχηματισμό των ανθρωπίνων θεσμών. Πιστεύοντας, κατά τον Βολτέρο, ότι οι άνθρωποι διαφθείρονταν από «άσχημα πρότυπα, κακή μόρφωση και άδικους νόμους», οι *φιλόσοφοι* στηρίζονταν στις λειτουργίες της ίδιας της γνώσης ως παράγοντα κοινωνικής αλλαγής. Η φυσική αθωότητα του ανθρώπου και η ανεξαρτησία του κατά την ωρίμανσή του θα παρείχε το υλικό, σε συνδυασμό με την αντικειμενική γνώση, για να αποτινάξει τις κακές επιδράσεις. Ο Ντιντερό έγραψε ένα έργο *Είναι καλός; Είναι κακός;* που συνοψίζει το *νεωτερικό* τρόπο σκέψης με τον οποίο αντιμετώπιζονταν από το Διαφωτισμό τα ερωτήματα που αφορούσαν την ανθρώπινη ηθική: ως προβλήματα που επιλύονταν με την πνευματική αναζήτηση παρά με την επιβολή μιας εξωτερικής εξουσίας.

Το δεύτερο βασικό χαρακτηριστικό των νέων κοινωνικών επιστημών ήταν η νέα τους τάση προς τον *πολιτισμικό σχετικισμό*: η ιδέα ότι δεν υπήρχε ένας μόνο πολιτισμός, σίγουρα όχι ο χριστιανικός, που θα μπορούσε να θέσει το μέτρο της τελειότητας μέσω του οποίου θα έκρινε τους υπόλοιπους. Αυτή η τάση δεν ήταν σε καμία περίπτωση καθολική ανάμεσα στους *φιλοσόφους*, θεωρούνταν όμως ένα ισχυρό χαρακτηριστικό της προσέγγισης που εξετάζουμε με το γαλλικό Διαφωτισμό. Οι Σκοτσέζοι του Διαφωτισμού (ειδικά ο Χιουμ, ο Σμιθ και ο Φέργκιουσον) ήταν προσκολλημένοι σ' ένα μοντέλο ανθρώπινης ανάπτυξης, στο οποίο η ευρωπαϊκή κοινωνία φαινόταν να είναι πιο ανεπτυγμένη. Οι Γάλλοι *φιλόσοφοι* χρησιμοποιούσαν συχνά λογοτεχνικά τεχνάσματα για να κριτικάρουν μια άποψη της ευρωπαϊκής κοινωνίας με την οποία

διαφωνούσαν, μέσω μιας εξιστόρησης γραμμένης από κάποιον που στην εποχή τους θεωρούνταν «βάρβαρος», μη Ευρωπαίος. Οι *Περσικές επιστολές* του Μοντεσκιέ, μια κριτική της απόλυτης μοναρχίας όπως την ασκούσε ο Λουδοβίκος ΙΔ' και ο ΙΕ', είναι κλασικό έργο αυτού του είδους. Φαινομενικά γραμμένο από έναν Πέρση ταξιδευτή, ανατρέπει την κλασική δυτική αντίληψη ότι ο δεσποτισμός ασκείται μόνο στην Ανατολή.

Οι *φιλόσοφοι* χρησιμοποιούσαν πολύ, αν και κάπως άκριτα, τις αναφορές ταξιδευτών, εξερευνητών ή ακόμη και ιεραποστόλων για ξένες χώρες και διαφορετικούς πολιτισμούς (ένα θέμα που μελετάται λεπτομερέστερα από τον Stuart Hall στο Κεφάλαιο 6). Έθεσαν τις αναφορές αυτές στην υπηρεσία των σημαντικών τους ισχυρισμών ότι η ανθρώπινη φύση ήταν κατά βάση ομοιογενής, διαφέροντας μόνο σε σχέση με τις τοπικές καταστάσεις και τις ιδιαίτερες περιστάσεις, που ποίκιλλαν από τις οικολογικές μέχρι τις πολιτικές. Όπως το έθεσε ο Μοντεσκιέ, το ρητό του Διαφωτισμού για τον πολιτισμικό σχετικισμό λειτουργούσε ως εξής: «δεν πρέπει κανείς να είναι επικριτικός με τις συνήθειες των άλλων λαών, αλλά οφείλει να προσπαθεί να τους κατανοήσει στο πλαίσιο των περιστάσεών τους και μετά να χρησιμοποιήσει τη γνώση αυτή για να κατανοήσει καλύτερα τον εαυτό του» (Porter, 1990, σ. 63). Μολονότι ήταν λίγο εύπιστοι απέναντι στη χρήση των ιστοριών των πιο αμφιλεγόμενων από αυτούς τους ταξιδιώτες, το παθιασμένο ενδιαφέρον των *φιλοσόφων* για άλλους πολιτισμούς ήταν ζωτικής σημασίας για την ανάπτυξη ενός βασικού συστατικού της κοινωνικής επιστήμης: τη διαπολιτισμική σύγκριση. Είναι ένα κεντρικό μεθοδολογικό αξίωμα των κοινωνικών επιστημών ότι οι θεωρίες και οι υποθέσεις πρέπει να διατυπώνονται με τέτοιο τρόπο, που να επιτρέπει τη χρησιμοποίησή τους σε συγκριτικές μελέτες. Είναι σημαντικό να διαχωρίσουμε αυτό τον πολιτισμικό σχετικισμό από την πεποίθηση που εξετάζουμε: την ιδέα ότι η εφαρμογή της επιστήμης και της «διαφωτισμένης» σκέψης για τη βελτίωση της ζωής του ανθρώπου θα έκανε τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, στις οποίες ζούσαν οι *φιλόσοφοι*, τις προηγμένες του κόσμου. Δεν πρέπει, επίσης, να ξεχνάμε ότι οι βασικές πνευματικές μορφές του Διαφωτισμού ήταν αντίθετες προς την κατάκτηση ξένων πολιτισμών και, ιδιαίτερα, την υποδούλωση των πληθυσμών τους.

Είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε ότι στη στάση του απέναντι στους άλλους πολιτισμούς γίνονται πιο φανερές όλες οι αντιφάσεις και

οι ανακολουθίες του Διαφωτισμού. Αρκετοί Γάλλοι φιλόσοφοι χρησιμοποίησαν το παράδειγμα ξένων πολιτισμών για να τονίσουν τη «βαρβαρότητα» του γαλλικού κράτους. Μερικοί, όπως ο Ρουσό, χρησιμοποίησαν το παράδειγμα της «πρωτόγονης κοινωνίας» για να καταδείξουν ότι ο πολιτισμός κάνει τους ανθρώπους να ανατρέπουν το φυσικό τους ανθρωπισμό και να δημιουργούν ανισότητες. Η ιδέα όμως του «ευγενούς αγρίου», η αντίληψη ότι ο άνθρωπος είναι καλός από τη φύση του και γίνεται κακός από την κοινωνία ταιριάζει πολύ στην άποψη του Διαφωτισμού για την ομοιομορφία της ανθρώπινης φύσης. Αντίθετα, ο σκοτσέζικος Διαφωτισμός ανέπτυξε μερικά κλιμακωτά μοντέλα των ιστορικών βημάτων, χάρη στα οποία υπέθεταν ότι η ανθρώπινη κοινωνία είχε εξελιχθεί. Αυτά τα μοντέλα έθεταν τυπικά τη σκοτσέζικη κοινωνία του 18ου αιώνα στην κορυφή της ανθρώπινης εξέλιξης, με τις «απολίτιστες» ή «βάρβαρες» κοινωνίες που ανακαλύφθηκαν από την αποικιακή εξερεύνηση στην Αμερική και αλλού στον αντίποδα της κλίμακας.

Μολονότι αυτοί οι δύο τρόποι χρησιμοποίησης άλλων πολιτισμών στην αναπτυσσόμενη κοινωνική επιστήμη του Διαφωτισμού διαφέρουν ξεκάθαρα, έχουν ένα σημαντικό κοινό χαρακτηριστικό: την ανάγκη σύγκρισης της ευρωπαϊκής κοινωνίας με άλλους πολιτισμούς και την κατανόηση των χαρακτηριστικών της και της ιστορίας της σε ευρύτερο πλαίσιο.

4. ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΦΥΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Δεν είναι αποδεκτό απ' όλους ότι οι κοινωνιολογικές ιδέες που αναπτύχθηκαν από το Διαφωτισμό ασχολήθηκαν με την προώθηση της ελευθερίας και του ανθρωπισμού.

Στο υποκεφάλαιο αυτό, θα αναλυθεί η εμφάνιση μιας κατεξοχήν νεωτερικής προσέγγισης στην επιστημονική μελέτη του ανθρώπου στην κοινωνία, όπως φαίνεται από τα έργα δύο διαφωτιστών, του Μοντεσκιέ (Σαρλ ντε Σεκοντά) και του Άνταμ Φέργκιουσον.

Θα το προσεγγίσουμε μέσω της εξέτασης του Κειμένου Β' «Η επιστήμη της κοινωνίας» του Πίτερ Γκέι.

Ανταμ Φέργχιουσον
(1723-1816).

ΕΡΓΑΣΙΑ 2 Στο σημείο αυτό πρέπει να διαβάσετε το Κείμενο Β', «Η επιστήμη της κοινωνίας», του Πίτερ Γκέι. Το κείμενο αποτελεί τμήμα ενός κεφαλαίου από την κλασική μελέτη του Γκέι, *Ο Διαφωτισμός: Μια ερμηνεία*, που εκδόθηκε για πρώτη φορά τη δεκαετία του 1960. Στο βιβλίο αυτό ο Γκέι επιχειρεί να παρουσιάσει μία άλλη ερμηνεία του Διαφωτισμού, ως «ένα μοναδικό γεγονός στην ιστορία της δυτικής σκέψης» και η προσέγγιση που υποστηρίζεται κι εδώ είναι μια ολιστική ενοποίηση της σκέψης του Διαφωτισμού πάνω από τη φαινομενική διαίρεση των πολλών του πρωταγωνιστών. Ο Γκέι διακρίνει ένα «πρόγραμμα» στο Διαφωτισμό και η γενική άποψή του είναι στην ουσία θετική. Διαβάζοντας το απόσπασμα από το κεφάλαιο του Γκέι, προτείνω να κρατήσετε μερικές σύντομες σημειώσεις για τα παρακάτω:

1. Πώς συγκρότησαν οι φιλόσοφοι τις ιδέες τους για την κοινωνία. Ειδικότερα, ποιες ήταν οι πηγές που χρησιμοποίησαν;
2. Ποια μορφή πήρε η κοινωνική επιστήμη τους; Για παράδειγμα, είναι οι προτάσεις τους διατυπωμένες έτσι, ώστε να μπορούν να επαληθευτούν από την κοινωνική έρευνα; Ή είναι στην ουσία φιλολογικές ιδέες;
3. Ποιες νομίζετε ότι είναι οι κύριες διαφορές και ομοιότητες ανάμεσα στις ιδέες του Μοντεσκιέ και του Φέργκιουσον;

Η έμφαση που δίνει ο Γκέι στην *κριτική* και στην *προγραμματική* φύση του διαφωτιστικού ορθολογισμού είναι σημαντική για την κατανόηση της εμφάνισης των κοινωνικών επιστημών. Η απλή περιέργεια, ο σκεπτικισμός και η πεποίθηση ότι οι επιστημονικές αρχές μπορούν να εφαρμοστούν στα ανθρώπινα ζητήματα δεν αρκούσαν. Ο ξεχωριστός χαρακτήρας για τις αναδυόμενες κοινωνικές επιστήμες δόθηκε από τη δέσμευση των εισηγητών τους στην *κοινωνική αλλαγή*, σε μια μεταμόρφωση των ανθρώπινων υποθέσεων μέσα από την ανάπτυξη της κατανόησης του ανθρώπου για τον εαυτό του.

5. ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ

Κατά την εμφάνιση των διακριτών σύγχρονων κοινωνιών, οι κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές που έλαβαν χώρα στις επαναστάσεις του 1776 και του 1789, η Αμερικανική και η Γαλλική, μοιάζουν στενά συνδεδεμένες. Γενικά, παρουσιάζονται ως το κατώφλι ανάμεσα στην παραδοσιακή και στη σύγχρονη κοινωνία, συμβολίζοντας το τέλος του φεουδαρχισμού και του απολυταρχισμού και την άνοδο της αστικής τάξης ως κυρίαρχης τάξης στην καπιταλιστική κοινωνία, αλλά και ως μεγάλα βήματα στο δρόμο προς τη φιλελεύθερη δημοκρατία και τον ολοκληρωτισμό. Ποια όμως είναι η ακριβής φύση της σχέσης του Διαφωτισμού και της Αμερικανικής και Γαλλικής Επανάστασης; Το θέμα

αυτό υπήρξε σημείο έντονης διαμάχης τα τελευταία 200 χρόνια και σίγουρα δε θα το λύσουμε σε τούτο το κεφάλαιο. Το ενδιαφέρον μας στρέφεται περισσότερο στην επίδραση αυτών των επαναστάσεων στην εμφάνιση της κοινωνιολογίας και των άλλων κοινωνικών επιστημών ως καθιερωμένων επιστημονικών τομέων.

Η Αμερικανική Επανάσταση και ο Πόλεμος της Ανεξαρτησίας που την ακολούθησε (1776-1783) φάνηκαν να αποδεικνύουν πως μια καινούργια δημοκρατία μπορούσε να δημιουργηθεί, ότι ήταν δυνατόν να νικήσει μια παντοδύναμη μοναρχία και να περιλάβει τις ιδέες του Διαφωτισμού. Πολλές κεντρικές μορφές της νεοσύστατης αμερικανικής δημοκρατίας –ο Τόμας Τζέφερσον (Thomas Jefferson), ο Βενιαμίν Φραγκλίνος (Benjamin Franklin), ο Τζον Άνταμς (John Adams) και ο Αλεξάντερ Χάμιλτον (Alexander Hamilton)– ήταν *φιλόσοφοι*, υπό την έννοια της συμμετοχής τους σε έναν ευρύτερο κύκλο διανοουμένων που συνδέονταν με τις βασικές φυσιογνωμίες του Διαφωτισμού. Το σύνταγμα της δημοκρατίας διατήρησε άσβεστες στη μνήμη αρκετές από τις αρχές του Διαφωτισμού: την ομοιομορφία της ανθρώπινης φύσης (ισότητα), την ανεξιθρησκία, την ελευθερία της σκέψης και της έκφρασης, το διαχωρισμό των εξουσιών. Όφειλε πολλά στις ιδέες του Μοντεσκιέ για την κοινωνική βάση της πολιτικής τάξης, στον Χιουμ για την ιδέα της οικουμενικότητας της ανθρώπινης φύσης και στο ενδιαφέρον του Βολτέρου για την ελευθερία της σκέψης. Όμως, όπως τα περισσότερα προϊόντα του Διαφωτισμού είχε και τη σκοτεινή του πλευρά: η δουλεία, κατά παράδοξο τρόπο, παρέμεινε νόμιμη (ο ίδιος ο Τζέφερσον ήταν ιδιοκτήτης φυτείας και δούλων).

Η επιτυχία της Αμερικανικής Επανάστασης –που υποβοηθήθηκε αρκετά από το γαλλικό κράτος, στο πλαίσιο της μακροχρόνιας διαμάχης του με τη Βρετανία για ευρωπαϊκή κυριαρχία– εμπύχωσε τους Γάλλους που επιθυμούσαν το τέλος του «δεσποτισμού» της απολυταρχικής μοναρχίας στην Ευρώπη.

Η γενική πεποίθηση της εποχής ήταν ότι η Γαλλική Επανάσταση, σε ένα βαθμό, αποτελούσε υποπροϊόν των επικίνδυνων ιδεών που υποστήριζαν οι *φιλόσοφοι*. Η Μεγάλη Αικατερίνη της Ρωσίας έγραψε το 1794 στο βαρόνο Γκριμ:

Θυμάστε ότι ο τελευταίος βασιλιάς της Πρωσίας ισχυρίστηκε πως ο Ελβέτιους του είπε ότι ο σκοπός των *φιλοσόφων* ήταν η ανατροπή της βασιλείας και πως η *Εγκυκλοπαίδεια* δε γρά-

φτηκε με άλλο σκοπό παρά για την καταστροφή όλων των βασιλείων και όλων των θρησκειών; Θυμάστε, επίσης, ότι ποτέ δε θελήσατε να συμπεριληφθείτε στους *φιλοσόφους*; Λοιπόν, είχατε δίκιο [...] Η μόνη επιδίωξη του όλου κινήματος, όπως μας έδειξε η εμπειρία, είναι η καταστροφή.

Εντούτοις, όπως έχουμε πει, οι *φιλόσοφοι* πίστευαν κατά κύριο λόγο ότι η πρόοδος θα προέκυπτε μέσα από την υπάρχουσα κοινωνική κατάσταση. Ο Ντιντερό κάποτε είπε ότι ο στόχος τους ήταν επαναστατικός μόνο στο βαθμό που επιδίωκε «την επανάσταση στο νου των ανθρώπων» (Elliot και Stern, 1979, σ. 44). Πράγματι, ο Βοτλέρος πίστευε στην αναγκαιότητα των απόλυτων μοναρχών (όπως του Λουδοβίκου ΙΕ', του οποίου έγινε ιστοριογράφος) επειδή, κατά τη γνώμη του, ήταν οι μόνοι που είχαν τη δύναμη να εξαλείψουν εντελώς τους θεσμούς και τους απαρχαιωμένους νόμους που κρατούσαν τον κόσμο σε κατάσταση άγνοιας και δεισιδαιμονίας.

Στη Βρετανία, ο Έντμουντ Μπερκ (Edmund Burke) (1729-1797), ένας πολιτικός θεωρητικός των Συντηρητικών, παρουσίασε μια σημαίνουσα συντηρητική ερμηνεία του Διαφωτισμού, παρουσιάζοντάς τον σαν μια πνευματική και φιλοσοφική συνωμοσία, που υπέθαλπε μια «μυστική ομάδα λόγιων», η οποία απεργαζόταν την καταστροφή του χριστιανισμού και, στην πορεία, την πώση του γαλλικού κράτους. Για να υποστηρίξει την άποψή του χρησιμοποίησε το παράδειγμα των Βαναρών *Illuminati*. Το 1787 στη Βαυαρία ήρθε στο φως η διαβόητη συνωμοσία μιας ομάδας διανοουμένων που είχαν επηρεαστεί από το Διαφωτισμό –των *Illuminati*– και επιχειρήσαν να χρησιμοποιήσουν τη μασονία για να καταρρίψουν την κυβέρνηση του γερμανικού πριγκιπάτου που κυριαρχούνταν από την Εκκλησία.

Στο πασίγνωστο έργο του, *Σκέψεις για τη Γαλλική Επανάσταση* (1790), ο Μπερκ επέρριπτε κατηγορηματικά την ευθύνη για την επανάσταση στους *φιλοσόφους*. Είπε στους Γάλλους ότι δεν υπήρχε τίποτα ουσιαστικά εσφαλμένο στο *παλαιό καθεστώς* (*ancien régime*) και πως δε χρειαζόταν να καταλύσουν τη μοναρχία: «Είχατε στοιχεία ενός συντάγματος πολύ κοντά σε αυτό που επιθυμούσατε [...] επιλέξατε όμως να πράξετε σαν να μην είχατε ποτέ διαμορφωθεί σε μια πολιτισμένη κοινωνία και έπρεπε να ξεκινήσετε τα πάντα από την αρχή» (Doyle, 1989, σ. 166).

ρατάχθηκε σθεναρά στις ιδέες του Μπερκ με το βιβλίο του *Τα δικαιώματα του ανθρώπου*, ένα ισχυρό όπλο για τη δημοκρατική πλευρά, το οποίο διακήρυξε ότι οι Γάλλοι δημιουργούσαν ένα νέο σύνταγμα, βασισμένο στη σκέψη του Διαφωτισμού – ορθολογικό, δίκαιο, στηριγμένο στους φυσικούς νόμους και στις επιστημονικές αρχές. Η αντιπαράθεση μεταξύ Μπερκ και Πείν συνδέθηκε στενά με έναν ευρύτερο πολιτικό αγώνα για την κοινοβουλευτική μεταρρύθμιση της Αγγλίας και συνεχίστηκε περίπου μέχρι το 1800. Μολονότι οι ιδέες του Πείν άσκησαν μεγάλη επιρροή στη Βρετανία, στην Ευρώπη το επιχείρημα του Μπερκ ότι οι κοινωνίες έσφαλαν όταν εγκατέλειψαν την κληρονομιά τους και τις καθιερωμένες παραδόσεις άγγιξε μια ευαίσθητη χορδή – ειδικά ανάμεσα στις καλλιεργημένες και άρχουσες ελίτ που πίστευαν ότι το παράδειγμα της Γαλλικής Επανάστασης απειλούσε τα δικά τους κεκτημένα δικαιώματα.

Από μια έννοια, οι *φιλόσοφοι* ήταν οι βασικοί παράγοντες στη Γαλλική Επανάσταση. Έναν αιώνα αργότερα ο Άλμπερτ Σορέλ (Albert Sorel) θα έγραφε:

Το ζήτημα της Επανάστασης ήταν αποτέλεσμα των λαθών της κυβέρνησης, οι *φιλόσοφοι* όμως της έδωσαν τους ηγέτες, ένα πλαίσιο, ένα δόγμα, την κατεύθυνση, τον πειρασμό των ψευδαισθήσεων και την ακαταμάχητη ορμή της ελπίδας. Δε δημιούργησαν τις αιτίες της επανάστασης, τις έκαναν όμως φανερές, τις έθεσαν σε κίνηση, τις πολλαπλασίασαν και επιτάχυναν το ρυθμό τους. Τα γραπτά των *φιλοσόφων* δεν ευθύνονται για τη διάλυση του παλαιού καθεστώτος (*ancien régime*). Επειδή διαλυόταν μόνο του, η επίδρασή τους προώθησε την Επανάσταση.

(Sorel, 1969, σ. 238-239, πρώτη έκδοση 1885)

Όπως έκανε σαφές ο Σορέλ και πολλοί ιστορικοί από τότε, οι συνθήκες για την επανάσταση υπήρχαν τουλάχιστον από τη βασιλεία του Λουδοβίκου ΙΕ'. Μόνο η αισιοδοξία ότι ο διάδοχός του θα επανόρθωνε, απόρροια της υπολειμματικής νομιμότητας της μοναρχίας για τους περισσότερους Γάλλους, καθυστέρησε τα γεγονότα που τελικά συνέβησαν το 1789. Παρά τις διαμαρτυρίες των *φιλοσόφων* για το αντίθετο, ο Διαφωτισμός ήταν μια ριζοσπαστική δύναμη που υπέσκαψε τη νομιμότητα του παλαιού καθεστώτος (*ancien régime*). Ο κυριότερος παρά-

γοντας γι' αυτό ήταν η απήχηση της σκέψης του Διαφωτισμού ανάμεσα στις μορφωμένες ελίτ. Έχουμε μιλήσει για την πραγματική έκρηξη στον αριθμό των βιβλίων, εφημερίδων, περιοδικών, λογοτεχνικών λεσχών και δανειστικών βιβλιοθηκών μεταξύ του 1725 και του 1789. Αυτή είχε ως συνέπεια να αυξηθούν οι λογοκριτές του κράτους, από 41 το 1720 σε 148 το 1789. Η έξωση των ιησουιτών το 1764, ως αποτέλεσμα της διαμάχης του τάγματος με το γαλλικό *Parlements* (που έπληξε σοβαρά το εκπαιδευτικό σύστημα, καθώς το ένα τέταρτο των γαλλικών *κολεγίων* διοικούνταν από ιησουίτες), διόγκωσε το αυξανόμενο κύμα του αθεϊσμού και του αιτήματος για μεγαλύτερη θρησκευτική ανοχή, το οποίο πήγαζε σε μεγάλο βαθμό από τους *φιλοσόφους*. Η ίδια η Εκκλησία προσπάθησε να αναχαιτίσει αυτό το κύμα, δημοσιεύοντας καταγγελίες για τις ασεβείς φιλοσοφικές πεποιθήσεις και τοποθετώντας ευσεβείς λαϊκούς σε θέσεις εξουσίας για να σταματήσει τη διχόνοια, πετυχαίνοντας, φυσικά, μόνο την ενθάρρυνση της ευρύτερης συζήτησης για τα κεντρικά θέματα της σκέψης του Διαφωτισμού.

Η Γαλλική Επανάσταση έγινε, όπως είπε ο ιστορικός Ουίλιαμ Ντόιλ (William Doyle), «μια ευκαιρία για τους πεφωτισμένους να επιφέρουν μια πιο λογική, δίκαιη και ανθρωπιστική οργάνωση των υποθέσεων της ανθρωπότητας». Η Εθνοσυνέλευση, που εξαπέλυσε την επανάσταση το 1789, περιλάμβανε «την αφρόκρεμα των διανοουμένων της χώρας, οι οποίοι συνειδητά θεωρούσαν τους εαυτούς τους προϊόντα και όργανα του θριάμβου του Διαφωτισμού. Σε όλη τη Γαλλία, άνθρωποι του ίδιου υπόβαθρου, ενώνονταν μαζί τους εμπνευσμένοι από τα ίδια ιδανικά» (Doyle, 1989, σ. 393). Το επαναστατικό σύνταγμα που παρουσίασε η Εθνοσυνέλευση το 1791 ήταν απευθείας βασισμένο στις ιδέες που διατυπώθηκαν για πρώτη φορά στο *Περί του πνεύματος των νόμων* του Μοντεσκιέ, ειδικά σ' αυτές που σχετίζονταν με το διαχωρισμό των εξουσιών σε εκτελεστική, νομοθετική και δικαστική.

Θα ήταν παραπλανητικό να θεωρήσουμε τη Γαλλική Επανάσταση ως κάτι άλλο πέρα από την πραγματοποίηση των αρχών του Διαφωτισμού. Όπως ισχυρίστηκε πολύ αργότερα ο Μουνιέ, ο μετριοπαθής οπαδός της βασιλείας, «δεν ήταν η επιρροή των ιδεών που οδήγησε στην επανάσταση, αλλά, αντίθετα, η επανάσταση που προσέδωσε υπόσταση στην επιρροή τους» (Hampson, 1969, σ. 256).

Η Γαλλική Επανάσταση ως ένα κοινωνικο-πολιτικό γεγονός βρίσκεται στο κατώφλι του σύγχρονου κόσμου και ο κόσμος αυτός είναι ίσως

ακατανόητος χωρίς αυτήν, γιατί μεταμόρφωσε την άποψη των ανθρώπων για τη φύση και την οργάνωση της κοινωνίας. Αν κοιτάξουμε μετά τους κύριους αρχιτέκτονες της επανάστασης και αναρωτηθούμε από πού πήγαζε η δική τους άποψη, θα οδηγηθούμε ξανά στις φυσιογνωμίες του Διαφωτισμού – στον Βολτέρο, στον Ντιντερό, στον Μοντεσκιέ, στον Ρουσό, στον Κοντορσέ και στον Βενιαμίν Φραγκλίνο.

Η επίδραση του Διαφωτισμού φαίνεται καθαρότερα στα πεδία όσον αφορά το αστικό δίκαιο, τον κοινοβουλευτικό έλεγχο της φορολογίας, τις ελευθερίες του τύπου και του ατόμου, την ανεξιθρησκία και την πλήρη εξάλειψη των φεουδαρχικών νόμων και υποχρεώσεων («προνόμιο»). Οι φιλόσοφοι πίστευαν ότι «οι άνθρωποι θα ήταν πιο ευτυχισμένοι και αξιοπρεπείς αν οι κοινωνικοί θεσμοί καθορίζονταν από τη λογική ή την επιστήμη παρά από τη συνήθεια» (Hampson 1969, σ. 252). Αυτό συνοδευόταν από την υπόθεση ότι οι άνθρωποι είχαν αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα, όπως την απεριόριστη ελευθερία της πρόσβασης σε πληροφορίες, την ελευθερία του λόγου, την ελευθερία από την αυθαίρετη σύλληψη και την ελευθερία της οικονομικής δραστηριότητας. Όλα μαζί φαίνονται σαν προσπάθεια της επανάστασης να θεσμοθετήσει ένα μεγαλύτερο βαθμό κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ισότητας μέσα στο κράτος, να αντιμετωπίσει τη φυσική ανισότητα των ανθρώπων, η οποία υποστήριζε όλο το διαπλεκόμενο νομικό, φορολογικό σύστημα και την τοπική αυτοδιοίκηση του παλαιού καθεστώτος (*ancien régime*). Παρ' όλα αυτά, στα πρώτα τουλάχιστον στάδια, η ιδέα της ισότητας ήταν περιορισμένη και όχι τόσο ριζοσπαστική όσο φαινόταν. Αυτό που ζητούσαν οι επαναστάτες του 1789-1791 ήταν να δοθεί μια ευκαιρία από τη γαλλική κοινωνία σ' εκείνους –ήταν ουσιαστικά οι μορφωμένοι, καλλιεργημένοι «κύριοι», από τους μεγαλύτερους υποστηρικτές του Διαφωτισμού– οι οποίοι μέχρι τότε είχαν αποκλειστεί από την εξουσία και την επιρροή. Από πολλές απόψεις ήθελαν μια κοινωνία σαν αυτή της Αγγλίας, όπου επιτρεπόταν μια περιορισμένη δημοκρατία.

Η επανάσταση πήρε άλλη τροπή μετά το 1792, μπαίνοντας καθαρά σε μια δεύτερη φάση, όπου έγινε πιο ριζοσπαστική και ταυτόχρονα πιο όμοια προς την κοινωνία του Ρουσό. Η δημοκρατία είχε εμπλακεί σε έναν πόλεμο με διάφορα απολυταρχικά ή μοναρχικά κράτη στα σύνορά της (την Αυστρία, την Πρωσία, την Ολλανδία, την Ισπανία και τη Βρετανία) και εσωτερικά με εκείνους οι οποίοι όλο και περισσότερο

αντιδρούσαν στις δημοκρατικές και ολοκληρωτικές κατευθύνσεις που είχαν αρχίσει να ακολουθούν οι θεσμοί της. Ασχολούνταν όλο και λιγότερο με τις βασικές αρχές των *φιλοσόφων* και πλησίαζε περισσότερο στο πνεύμα των ιδεών του Ρουσό, με τη δημοκρατία να παριστάνεται σαν ένα είδος ιδανικής πολιτείας και την κοινωνία σαν ένα μέσο ενίσχυσης της ηθικής των μελών της. Η εκτέλεση του Λουδοβίκου ΙΣΤ' το 1793 και η τρομοκρατία που εξαπολύθηκε εναντίον πολλών από τους υποστηρικτές της επανάστασης του 1789 ήταν απόδειξη για πολλούς εκτός Γαλλίας ότι ο Διαφωτισμός δημιούργησε ένα τέρας. Πολλοί Ευρωπαίοι διανοούμενοι –ανάμεσά τους και ο Καντ– ένιωθαν αποτροπιασμό από τη βία της επανάστασης και τον αυξανόμενο πολεμοχαρή εθνικισμό της Γαλλίας.

Η πιο πρόσφατη ιστορία της επανάστασης και η μεταμόρφωσή της σε ένα νέο είδος απολυταρχισμού υπό τον Ναπολέοντα επιτάχυνε την απομάκρυνση από τα ιδανικά του Διαφωτισμού. Μονάχα τα μέτρα εκείνα που προωθούσαν την εθνική επάρκεια (π.χ. το ελεύθερο εσωτερικό εμπόριο, η τεχνική κατάρτιση) παρέμειναν. Οι βασικές ελευθερίες, όπως η ελευθερία του τύπου και η μη αυθαίρετη σύλληψη, αναστάλθηκαν. Ο Διαφωτισμός ως δύναμη προόδου και πνευματικής αλλαγής έφτασε στο τέλος του. Εντούτοις, οι αρχές που θεμελίωσε στην καλλιεργημένη ελίτ επιβίωσαν και έγιναν η βάση για νέους στοχασμούς όσον αφορά την οργάνωση της μετεπαναστατικής κοινωνίας.

6. Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ:

ΣΕΝ-ΣΙΜΟΝ ΚΑΙ ΚΟΝΤ

Μολονότι η επανάσταση και τα επακόλουθά της παράσυσαν μαζί τους ένα μέρος από την «ορμή της ελπίδας» που δημιούργησε ο Διαφωτισμός, οι πρόοδοι στον τρόπο σκέψης για τον άνθρωπο και την κοινωνία δεν εγκαταλείφθηκαν κατά τη διαδικασία αυτή. Άλλα πνευματικά ρεύματα κυριάρχησαν – ειδικά στις πιο συντηρητικές μορφές του Ρομαντισμού, της επιστροφής στην τάξη και στην παράδοση, οι απτές όμως πρόοδοι των φυσικών επιστημών και η προοδευτική τους καθιέρωση ως επαγγελματικών επιστημονικών τομέων συνέχισαν να παρέχουν ένα πρότυπο για τις κοινωνικές επιστήμες. Οι κοινωνικές αλλαγές που επέ-

φερε με το πέρασμά της η Γαλλική Επανάσταση –κυρίως η εμφάνιση της οικονομικά ισχυρής μεσαίας τάξης– προσέδωσε και μια νέα δύναμη στους θεσμούς της αστικής κοινωνίας και μαζί της δημιούργησε καινούργιες κοινωνικές θεωρίες, που έκαναν κατανοητούς τους νέους δρόμους στους οποίους βιάδιζε η αναδυόμενη «σύγχρονη» και «βιομηχανική» κοινωνία.

Μολονότι μια επαρκώς επαγγελματική πρακτική της κοινωνιολογίας δεν εμφανίστηκε παρά στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, οι ρίζες της διακρίνονται στη μετάδοση ιδεών και εννοιών από το Διαφωτισμό στην «κλασική κοινωνιολογία» που διαμορφώθηκε τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα αυτού. Στα γραπτά και στις δραστηριότητες των Σεν-Σιμόν και Κοντ αναπτύχθηκε διεξοδικώς μια θεωρία για την εμφανιζόμενη «βιομηχανική κοινωνία» στη μετεπαναστατική Ευρώπη. Αυτό συνέθεσε τη λίστα των ενδιαφερόντων της νέας επιστήμης της κοινωνιολογίας, που στα 1890 αποτελούσε ακόμη θέμα διαμάχης μεταξύ των Εμίλ Ντιρκέμ και Μαξ Βέμπερ.

6.1. ΣΕΝ-ΣΙΜΟΝ

Όταν ο Ανρί ντε Σεν-Σιμόν (1760-1825) ξεκινούσε τη δημιουργία μιας νέας κοινωνικής επιστήμης από τα συντρίμια του Διαφωτισμού, θεωρούσε ότι μετέφερε τις ιδέες των *φιλοσόφων* σ' ένα καινούργιο επίπεδο: «η φιλοσοφία του 18ου αιώνα υπήρξε κριτική και ριζοσπαστική. Τον 19ο αιώνα θα είναι ευρηματική και δημιουργική» (Taylor, 1975, σ. 22).

Ο Σεν-Σιμόν ήταν παιδί του Διαφωτισμού. Ευγενικής καταγωγής, έλαβε την τυπική μόρφωση του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα, διαποτισμένη από τους κλασικούς, τη νέα επιστήμη του Νεύτωνα και τα έργα των *φιλοσόφων*. Όπως έγραψε: «Η μόρφωσή μας πέτυχε το στόχο της: να μας κάνει επαναστάτες» (Taylor, 1975, σ. 14).

Ο Σεν-Σιμόν λίγο έλειψε να γίνει ο ίδιος θύμα της τρομοκρατίας, πριν πλουτίσει (για σύντομο χρονικό διάστημα) από μια σειρά επιτυχών οικονομικών επενδύσεων. Χρησιμοποίησε την οικονομική του άνεση για να παρακολουθήσει και να χρηματοδοτήσει επιστημονικές και ιατρικές έρευνες, τις τελευταίες επειδή πίστευε πως μια νέα κοινωνική επιστήμη –μια «κοινωνική φυσιολογία»– θα ήταν απαραίτητη για την επιβολή της τάξης και της σταθερότητας. Έφτασε να πιστεύει ότι η

Αυρί ντε Σεν-Σιμόν (1760-1825).

Ορχίστ Κοντ (1798-1857).

σύγχρονη κοινωνία απειλούνταν από τις δυνάμεις της αναρχίας και της επανάστασης και ότι η πρόοδος της κοινωνίας πέρα από αυτό το στάδιο θα επιτυγχανόταν μόνο αν η επιστήμη και η βιομηχανία τίθενταν στην υπηρεσία της ανθρωπότητας μέσω μιας μεγάλης κοινωνικής ανακατάταξης. Οι επιστήμονες θα γίνονταν οι νέοι θρησκευτικοί ηγέτες γιατί, καθώς η ανθρώπινη σκέψη φωτίστηκε περισσότερο μετά το Μεσαίωνα, ο καθολικός κλήρος δεν μπορούσε πια να επιδείξει την απαιτούμενη δύναμη για να κρατήσει ενωμένη την κοινωνία. Ο Σεν-Σιμόν πρότεινε μια «θρησκεία του Νεύτωνα», οργανωμένη σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, με επικεφαλής τους πιο διαπρεπείς επιστήμονες και καλλιτέχνες του κόσμου. Η κόσμική εξουσία θα ανήκε στους ευκατάστατους, που αντιπροσώπευαν τη νέα βιομηχανική τάξη.

Μολονότι οι ιδέες αυτές δεν τράβηξαν ιδιαίτερα την προσοχή, εκείνες του Σεν-Σιμόν για την αναγκαιότητα μιας επιστήμης του ανθρώπου και της κοινωνίας άρχισαν προοδευτικά να ασκούν επιρροή, καθώς ο πόλεμος και οι κοινωνικές ταραχές έπνιξαν την Ευρώπη τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Τα βιβλία του *Υπόμνημα για την επιστήμη του ανθρώπου* και *Εργασία για την παγκόσμια βαρύτητα*, και τα δύο γραμμένα το 1813, αναγνωρίστηκαν ευρύτατα ως έκκληση για τη δημιουργία μιας καινούργιας κοινωνικής επιστήμης που θα αντιμεαχό-

ταν τις δυνάμεις της σύγκρουσης και της αναταραχής. Ως αποτέλεσμα αυτής και της μετέπειτα δουλειάς του, ο Σεν-Σιμόν έγινε η κορυφαία φυσιογνωμία των «φιλελεύθερων» πολιτικών κινημάτων της μετα-ναπολεόντειας Ευρώπης. Στο σύγγραμά του *Η βιομηχανία* χρησιμοποίησε τον όρο «φιλελεύθερος» για να περιγράψει οικονομικές και πολιτικές αξίες που ευνοούσαν μια μεγαλύτερη ελευθερία της μεταποίησης και του εμπορίου και τη μεγαλύτερη συμμετοχή στον τρόπο διακυβέρνησης της χώρας για όσους κατείχαν εργοστάσια και άλλες επιχειρήσεις.

6.2. Ο ΚΟΝΤ

Ο Ογκίστ Κοντ (1798-1857) ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο «κοινωνιολογία» για να περιγράψει την επιστημονική μελέτη της κοινωνίας. Το έργο του Κοντ έχει χαρακτηριστεί ως σύνθεση όσων έγραψαν οι κύριες προσωπικότητες του Διαφωτισμού, όπως ο Μοντεσκιέ, ο φυσιοκράτης οικονομολόγος Τιργκό, ο Κοντορσέ και ο προηγούμενος προστάτης του και συνεργάτης του Σεν-Σιμόν. Παρότι οι *φιλόσοφοι* επηρέασαν φανερά τον Κοντ, η εργασία του για τον καθορισμό του θέματος μελέτης και των μεθόδων της καινούργιας επιστήμης –της κοινωνιολογίας– προχωρεί πιο μακριά και προσφέρει έναν ξεκάθαρο συνδετικό κρίκο με τον επαγγελματισμό του επιστημονικού πεδίου της κοινωνιολογίας στον εικοστό αιώνα (Thompson, 1976, σ. 6).

Ο Κοντ επιθυμούσε να δημιουργήσει μια νατουραλιστική επιστήμη της κοινωνίας, ικανή να εξηγήσει το παρελθόν της και, ταυτόχρονα, να προβλέψει το μέλλον της. Ανέπτυξε μια θεωρία πολύ συγγενική με αυτή των *φιλοσόφων* του Διαφωτισμού, από την άποψη ότι πρότεινε μια σειρά από στάδια (Ο Νόμος της Ανθρώπινης Προόδου ή Ο Νόμος των Τριών Καταστάσεων), μέσα από τα οποία αναπτύχθηκε η κοινωνία. Αντίθετα όμως με τις κλιμακωπά δομημένες θεωρίες των Φέργκιουσον και Σμιθ, η αντίληψή του για την ανάπτυξη βασιζόταν στην ιδέα της ανάπτυξης του ανθρωπίνου πνεύματος και τα κοινωνικά στάδια αντικατόπτριζαν αυτές τις προόδους σε σχέση με την κοινωνική οργάνωση, τα πρότυπα κοινωνικής μονάδας και τις μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Όπως και οι *φιλόσοφοι*, θεωρούσε ότι η κοινωνία αναπτυσσόταν προοδευτικά μέσω της απελευθέρωσης του ανθρωπίνου πνεύματος. Εκεί όπου διέφερε περισσότερο ήταν στην αντίληψη ότι οι κοινωνίες είναι στην πράξη σαν τεράστιοι βιολογικοί οργανισμοί. Η εξέλιξη και η ανάπτυξή τους, κατ'

επέκταση, ακολουθούν σαφώς καθορισμένα, νομοτελειακά στάδια, σχεδόν όπως η ανάπτυξη ενός ζώου ακολουθεί ένα σαφές πρότυπο.

Ο Κοντ πίστευε ότι η κοινωνιολογία ήταν η μελέτη παρόμοιων προτύπων κοινωνικής εξέλιξης και ότι θα προαγόταν μέσω της ανάλυσης των στατικών αλλά και των δυναμικών όψεων της κοινωνικής οργάνωσης, τις οποίες δε διαχώριζε με εμπειρικά αλλά με μεθοδολογικά κριτήρια. Το στατικό και το δυναμικό, η τάξη και η πρόοδος είναι πάντοτε παρούσες με έναν αλληλεξαρτούμενο τρόπο και ο διαχωρισμός τους σε ένα εμπειρικό πλαίσιο είναι πάντα θέμα μεθοδολογικής διάκρισης, βασισμένης σε θεωρητικές αρχές. Συχνά είναι εξαιρετικά δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς εμπειρικά αυτά τα στοιχεία σε μια δεδομένη κατάσταση, όπου το σημείο που τελειώνει η πρόοδος και αρχίζει η τάξη είναι θέμα ερμηνείας. Η διορατική άποψη του Κοντ έγκειται στο ότι αυτές οι διακρίσεις είναι μάλλον θεωρητικές παρά απλές παρατηρήσεις.

Όπως ο Σεν-Σιμόν, έτσι και ο Κοντ χρησιμοποίησε τις ιδέες για το ρόλο της θρησκείας σαν ένα είδος κοινωνικού δεσμού που συγκρατεί τις κοινωνίες μεταξύ τους. Η γλώσσα, επίσης, έχει παρόμοιο ρόλο, αλλά χωρίς τη θρησκεία (προσαρμοσμένη στο στάδιο της κοινωνίας) οι κυβερνήσεις δεν έχουν καμία νομιμότητα και η κοινωνία θα διασπαστεί από φατριακές συγκρούσεις. Ο Κοντ χρησιμοποίησε και μια άλλη ιδέα, που πηγάζει ουσιαστικά από το σκοτσέζικο Διαφωτισμό, για να εξηγήσει την κοινωνική τάξη – τον καταμερισμό της εργασίας.

Οι άνθρωποι συνδέονται μεταξύ τους με τον καταμερισμό της εργασίας τους. Ο καταμερισμός αυτός προκαλεί την εκτεταμένη και αυξανούσα πολυπλοκότητα του κοινωνικού οργανισμού.

Η κοινωνική οργάνωση τείνει όλο και περισσότερο να βασίζεται σε μια ακριβή εκτίμηση της διαφορετικότητας των ατόμων, με τόσο εξειδικευμένα επαγγέλματα, ώστε αναθέτουν στον καθένα τον προορισμό που ταιριάζει περισσότερο στη φύση του... στη μόρφωση και στη θέση του και, εν ολίγοις, στα ουσιαστικά και τυπικά του προσόντα. Έτσι, όλοι οι μεμονωμένοι οργανισμοί, ακόμη και οι πιο μειονεκτικοί και ατελείς... μπορούν εντέλει να συνεισφέρουν στο γενικό καλό.

(Comte, Cours de Philosophie Positive, 1830-1832, τόμ. II, Thompson, 1976)

κοινωνιολογία που ανέπτυξε ο Εμίλ Ντιρκέμ στο τέλος του 19ου αιώνα. Ειδικά η έμφασή του στον σαφή ορισμό του θέματος της κοινωνιολογίας και των μεθοδολογικών αρχών που διέπουν αυτή τη νέα επιστήμη – την παρατήρηση, τον πειραματισμό, τη σύγκριση. Ο Ντιρκέμ ασχολιόταν επίσης και με το ρόλο της θρησκείας στη δημιουργία κοινωνικής συνοχής και σταθερότητας, με το ρόλο του καταμερισμού εργασίας μέσα στις βιομηχανικές κοινωνίες και με τις μορφές σταθερότητας που απαιτούν οι σύγχρονες κοινωνίες. Πράγματι, οι πιο χαρακτηριστικές ιδέες του Ντιρκέμ συγγενεύουν με αυτές των Κοντ και Σεν-Σιμόν, μολονότι γίνεται φανερό ότι ο Ντιρκέμ αποκλίνει από τις αντιλήψεις τους σε αρκετά θέματα. Το κρίσιμο όμως ζήτημα είναι ότι ο Ντιρκέμ πρόσφερε θεωρίες, μεθοδολογίες και υλικό προς μελέτη στα πρώιμα βήματα της κοινωνιολογίας ως πανεπιστημιακής επιστήμης. Ο Κοντ και ο Σεν-Σιμόν, συνεπώς, βρίσκονται στην κρίσιμη γέφυρα ανάμεσα στις ιδέες του Διαφωτισμού και της σύγχρονης κοινωνιολογίας. Πρόσφεραν τον αγωγό μέσα από τον οποίο οι κεντρικές αρχές της κοσμοθεωρίας του Διαφωτισμού πέρασαν στη σύγχρονη κοινωνιολογία.

7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ο Διαφωτισμός, τον οποίο οι υποστηρικτές του έβλεπαν ως τη λογική που απλωνόταν όπως το φως, έπαιξε ζωτικό ρόλο στην άνοδο των κοινωνικών επιστημών. Αποτέλεσε το πρώτο στάδιο στη σφυρηλάτηση μιας σύγχρονης άποψης για την κοινωνία ως οντότητας ανοιχτής στην ανθρώπινη δράση, που η λειτουργία της είναι, κατ' αρχάς, ανοιχτή στην παρατήρηση. Δημιούργησε τα στοιχεία από τα οποία οι διανοούμενοι ξεκίνησαν τη σύνθεση μιας εικόνας της κοινωνίας που υπηρετούσε τα ανθρώπινα συμφέροντα. Οι φιλόσοφοι, βέβαια, πίστευαν ότι οι άνθρωποι με την κατάλληλη αυτογνωσία τους ήταν απόλυτα ικανοί να ελέγξουν την κοινωνία – γιατί τι είναι η τελευταία, αν όχι το άθροισμα των επιθυμιών τους; Μπορούμε να είμαστε σκεπτικιστές όσον αφορά το βαθμό στον οποίο ήθελαν πραγματικά να αλλάξουν την κοινωνία ως αποτέλεσμα αυτής της αυτογνωσίας και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι μεγάλες μορφές του κινήματος ζητούσαν μόνο το τέλος του απολυταρχικού καθεστώτος και την εγκαθίδρυση ενός άλλου, που να επέκτεινε

έστω και λίγο τις ελευθερίες της κοινωνικής τάξης απ' όπου προέρχονταν οι ίδιοι.

Είναι επίσης σαφές ότι, όπως συμβαίνει πάντα, η γνώση του Διαφωτισμού ξεπέρασε το χώρο των *φιλοσόφων* και έφτασε και σ' αυτούς για τους οποίους δεν προοριζόταν αρχικά, καθώς υιοθετήθηκε από εκλαϊκευτές και πολιτικούς ακτιβιστές κάθε απόχρωσης. Όταν συνέβη για πρώτη φορά η μεγάλη ρήξη ανάμεσα στην παραδοσιακή και στη σύγχρονη κοινωνία στη Γαλλική Επανάσταση, η αποτίναξη των παραδοσιακών αξιών που βασιζόνταν στην Εκκλησία και στον απολυταρχισμό πρέπει να φάνηκε σε πολλούς ως λογικό επακόλουθο του ριζοσπαστικού προγράμματος του Διαφωτισμού – η απέχθειά του προς το θρησκευτικό δογματισμό και τον κλήρο, η αντίθεσή του προς τον πολιτικό έλεγχο του απολυταρχικού κράτους και η υπέρ της ισονομίας ιδεολογία του. Έχοντας προετοιμάσει, αν και ακούσια, το έδαφος για την επανάσταση, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι οι βασικές ιδέες του Διαφωτισμού δυσφημίστηκαν από τις άρχουσες ελίτ της Ευρώπης μετά το 1815, με τις κατηγορίες του στασιασμού, της υπονόμευσης του καθεστώτος και της διασάλευσης της τάξης. Πράγματι, είναι αξιοσημείωτα παράδοξο ότι ενώ ο Διαφωτισμός ποτέ δεν ανέπτυξε ένα συνεκτικό μοντέλο ή μία θεωρία για την κοινωνία από την οποία ξεπήδησε, πρόσφερε αρκετά στοιχεία *κριτικής* γι' αυτήν ώστε να συντελέσει στην καταστροφή της.

Πώς ο Διαφωτισμός οδηγεί στα μετέπειτα στάδια της εμφάνισης της κοινωνικής επιστήμης; Πρώτα απ' όλα, μπορούμε να αποτιμήσουμε τον αντίκτυπο που είχε σαν ένα πρώιμο και ασταθές κοινωνιολογικό «πρότυπο» – ένα σύμπλεγμα από αλληλοσυνδεόμενες ιδέες που επέδρασαν στον τρόπο που σκέφτονταν οι άνθρωποι για την κοινωνία και τις ανθρώπινες σχέσεις. Αν σκεφτούμε το ρητό του Καντ *sapere aude* –τόλμησε τη γνώση– μπορούμε να συλλάβουμε όλη την ουσία αυτής της νέας προσέγγισης, του νέου προτύπου. Για πρώτη φορά ο άνθρωπος μπορούσε «να τολμήσει τη γνώση» για τους κοινωνικούς μηχανισμούς υπό τους οποίους ζούσε, παρά να αφήσει να του παρουσιαστούν μέσα από τα σκοτεινά νεφελώματα της θρησκευτικής ιδεολογίας. Γνωρίζοντας τους κοινωνικούς μηχανισμούς, η λειτουργία τους γινόταν κατανοητή και συνεπώς ανοιχτή σε μεταβολές. Περίπου με τον ίδιο τρόπο που η γνώση για την παθολογία της ευλογιάς κατέστησε τον άνθρωπο ικανό να επινοήσει έναν τρόπο να την καταπολεμήσει, έτσι ήταν αυταπόδεικτο στους

φιλοσόφους ότι η γνώση για την πηγή της κοινωνικής αδικίας, όπως ο θρησκευτικός διωγμός, θα βοηθούσε τους ανθρώπους να τη σταματήσουν. Αντί για ένα κοινωνικό πρότυπο, ο Διαφωτισμός είχε ένα πρότυπο θεώρησης για το πώς πρέπει να προσεγγίζουμε τις κοινωνικές συναρθρώσεις. Οι υποστηρικτές του δεν ήταν απρόθυμοι να χρησιμοποιήσουν τον όρο «κοινωνία», σπάνια όμως πλησίασαν σ' έναν ορισμό της έννοιας. Οι *φιλόσοφοι* πλησίασαν περισσότερο στη διατύπωση μιας σύγχρονης άποψης για την κοινωνία, με τις ιδέες του σκοτσέζικου Διαφωτισμού για το πέρασμα του ανθρώπινου πολιτισμού μέσα από στάδια, που αποτελεί τη βαθμιαία έκφραση της ομοιογένειας της ανθρώπινης φύσης. Η αντίληψη του Φέργκιουσον για την «κοινωνία των πολιτών» φαίνεται σαν πλαίσιο μέσα στο οποίο η ομοιογένεια της ανθρώπινης φύσης επιτέλους αφήνεται να λειτουργήσει ως ομάδα διατάξεων για τη ρύθμιση των υποθέσεων του κράτους με τρόπο πεφωτισμένο. Σ' αυτή την «κοινωνία των πολιτών» ο καταμερισμός εργασίας βοηθά την ανθρώπινη φύση να δουλέψει αποτελεσματικά και δίχως κανέναν περιορισμό.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Διαφωτισμός συμπεριέλαβε ιατρικές, επιστημονικές, τεχνολογικές και άλλες καινοτομίες και ότι ως αποτέλεσμα θεωρούνταν μέρος μιας συνολικής κοινωνικής διαδικασίας για τη βελτίωση της ζωής του ανθρώπου. Έχοντας αντίκτυπο στη μόρφωση, έγινε τμήμα του συνόλου των γνώσεων και ιδεών που μεταβιβάζονταν μέσω της λειτουργίας του σχολείου (εκπαίδευσης). Γενικότερα, από τη στιγμή που αλλάξει ο τρόπος σκέψης, σπάνια ξαναγυρνά σε προηγούμενη κατάσταση. Αν σας πω κάτι σημαντικό που δε γνωρίζετε ήδη, θα είναι δύσκολο να το ξεχάσετε. Όσοι σκέφτηκαν και έγραψαν για την κοινωνία που αναδύθηκε από τις στάχτες της επαναστατικής Γαλλίας, όπως ο Σεν-Σιμόν και ο Κοντ, δεν μπόρεσαν να ξεφύγουν από την ανατροφή τους, που ήταν διαποτισμένη από τις ιδέες και τη γνώση των *φιλοσόφων*. Δεν μπορούσαν να ξεχάσουν το Διαφωτισμό, μπορούσαν όμως να αντιδράσουν σ' αυτόν και να προσπαθήσουν να τον ξεπεράσουν. Ο Σεν-Σιμόν και ο Κοντ προσπάθησαν να βελτιώσουν ακριβώς αυτή την ανεπάρκεια του Διαφωτισμού – την έλλειψη ενός συνεκτικού ερμηνευτικού μοντέλου της κοινωνίας όπου γεννήθηκε. Χρησιμοποίησαν την έννοια της κοινωνίας για να περιγράψουν τη νέα σύνθεση ανθρώπων, θεσμών, κοινωνικών ομάδων και παραγωγικών διαδικασιών που συγκροτούνταν από τα ερείπια του παραδοσιακού ευρωπαϊκού κόσμου. Όμως, ο σκοπός τους δεν ήταν μόνο η περι-

γραφή και η κατανόηση. Όπως και οι φιλόσοφοι ήθελαν να αλλάξουν την κοινωνία. Ο Σεν-Σιμόν και ο Κοντ επιθυμούσαν τη δημιουργία της «βιομηχανικής κοινωνίας» που πραγματεύονται στα γραπτά τους.

Αντίθετα, οι περισσότεροι φιλόσοφοι δεν κατέληξαν σε ένα καλά διαμορφωμένο κοινωνικό μοντέλο, γιατί είχαν μια πολύ «ατομικιστική» άποψη για τον άνθρωπο και γιατί η κοινωνική τους θεωρία δε χρειαζόταν μια σαφή εικόνα της κοινωνίας ως οντότητας. Από τη στιγμή που γνωρίζουμε ότι όλοι μοιράζονται μια ομοιογενή ανθρώπινη φύση, φαίνεται δυνατό να διατυπώσει κανείς μια εξήγηση για τη συμπεριφορά ενός πλήθους ανθρώπων ενοποιώντας ατομικά χαρακτηριστικά (ως τρόπος ερμηνείας της κοινωνικής συμπεριφοράς, αυτή η προσέγγιση είναι γνωστή με τον όρο «μεθοδολογικός ατομισμός»). Προχωρώντας περισσότερο, ο Σεν-Σιμόν και ο Κοντ έγραψαν με ενάργεια για την οντότητα της κοινωνίας που μπορεί να «μελετηθεί» ξέχωρα από τους μεμονωμένους ανθρώπους, ως μια δύναμη που μπορεί να εξαναγκάσει τα άτομα σε συγκεκριμένες συμπεριφορές. Οι ιδέες τους επηρεάστηκαν και από την παράδοση και το ρομαντισμό της εποχής τους (μια αντίδραση στην ιδέα του Διαφωτισμού ότι ο άνθρωπος είναι αυτάρκης) και από την επιτυχία των βιο-επιστημών, όπως η βιολογία και η ιατρική, στις οποίες η κατανόηση της διασύνδεσης των οργανικών λειτουργιών ήταν ζωτικής σημασίας. Στο έργο του Κοντ, ο άνθρωπος υποτάσσεται στην κοινωνία για μια ακόμη φορά, δεν είναι πια αυτάρκης, αλλά άγεται και φέρεται από τις δίδυμες δυνάμεις της στατικής και της δυναμικής. Ο Κοντ παρουσιάζει την κοινωνία σαν ένα σύστημα που υπακούει σε συγκεκριμένους νόμους – τους νόμους που η θετική του κοινωνιολογία δημιουργήθηκε για να μελετήσει. Η προσέγγισή του ονομάζεται συχνά «Οργανικότητα», γιατί χρησιμοποιεί την ιδέα της κοινωνίας σαν έναν μεγάλο οργανισμό, σαν κάτι πιο μεγάλο από το άθροισμα των μερών του. Εάν απομονώσουμε μία από τις μονάδες αυτής της κοινωνίας – ένα συγκεκριμένο άτομο, για παράδειγμα – μπορούμε να μάθουμε μερικά πράγματα γι' αυτόν ή γι' αυτήν αλλά όχι και για τον τρόπο λειτουργίας της κοινωνίας. Στο μοντέλο του Διαφωτισμού όμως αυτό το άτομο είναι ένας μικρόκοσμος της κοινωνίας. Μελετώντας το, μπορούμε να έχουμε μια εικόνα για το πώς θα λειτουργήσει η κοινωνία ως σύνολο – δεν υπάρχουν «νόμοι της κοινωνίας» ανεξάρτητοι από το άτομο.

κονιστεί ως ισορροπία ανάμεσα στις δύο προσεγγίσεις της κοινωνίας που σκιαγραφήθηκαν πιο πάνω. Η μία βασισμένη στην ιδέα των φιλοσόφων ότι η κοινωνία δεν είναι παρά ένα σύνολο ατόμων, η άλλη στην ιδέα του Κοντ ότι η κοινωνία είναι μια αυτόνομη οντότητα, ανώτερη από το άτομο. Μια τέτοια ισορροπία φαίνεται στις προσεγγίσεις των βασικών στοχαστών της κοινωνιολογίας του 19ου αιώνα, από τον Τζον Στιούαρτ Μιλ και τον Χέρμπερτ Σπένσερ (Herbert Spencer), μέχρι τον Εμίλ Ντιρκέμ και τον Μαξ Βέμπερ. Ο Ντιρκέμ ανέπτυξε τη δική του εκδοχή της οργανικότητας, ενώ οι απόψεις του Βέμπερ έθεσαν τη μεθοδολογική ατομικότητα σε σύγχρονη μορφή.

Ο Διαφωτισμός λοιπόν είναι ένα από τα σημεία απ' όπου ξεκίνησε η σύγχρονη κοινωνιολογία. Τα βασικά του ζητήματα διαμόρφωσαν τη σύγχρονη σκέψη για την κοινωνία. Ίσως είναι εξίσου σημαντικό ότι σηματοδότησε την εμφάνιση του κοσμικού διανοούμενου στο πλαίσιο της δυτικής κοινωνίας, μιας φιγούρας με ρόλο στενά δεμένο με την κριτική και την ανάλυση της κοινωνίας. Από αυτόν το ρόλο αναδύθηκε, ανάμεσα σε άλλες πνευματικές θέσεις, η σύγχρονη ιδέα του επαγγελματία κοινωνιολόγου, βασισμένη σε συγκεκριμένους κανόνες. Μπορεί να οφείλουμε στον Κοντ το όνομα «κοινωνιολογία», αναμφίβολα όμως πρέπει να αναζητήσουμε στο Διαφωτισμό την εμφάνιση του επαγγέλματος του κοινωνιολόγου.